

BERTRAND RUSSELL'İN İSLÂM KÜLTÜRÜ, MEDENİYETİ VE FELSEFESİNE YAKLAŞIMI

Bertrand Russell (1872-1970), İslâm dini ve peygamberi hakkında görüş bildirmiş midir? Eğer bildirmiş ise bu görüşleri nelerdir? O, İslâm ve peygamberi hakkında ne düşünmektedir? Ona göre, İslâm kültür ve medeniyetinden söz edilebilir mi? Eğer bir İslâm kültür ve medeniyetinden söz edilebilirse bu

medeniyet, diğer medeniyetlerden ayrı ve bağımsız bir medeniyet olarak değerlendirilebilir mi? Bu medeniyetin kendisine ait özel nitelikleri ve özgünlükleri var mıdır? Russell, İslâm felsefesi ile ilgilenmiş midir? O, İslâm felsefesi terimine yer vermekte midir? İslâm felsefesi ve İslâm filozofları, ona göre, diğer felsefe ve filozoflarla karşılaştırılabilir mi? İslâm filozofları içinde özgün ve bağımsız sayılabilecek olanlar veya öne çıkanlar var mıdır? Eğer varsa bunlar kimlerdir? İslâm filozofları, batı filozofları üzerinde etkili olmuşlar mıdır? Eğer etkili olmuşlarsa, hangi İslâm filozofları, hangi batı filozofları üzerinde ve hangi konularda etkili olmuşlardır? Russell, bu konulara eserlerinde ne ölçüde yer vermiştir? Bu çalışmada, Russell'in, İslâm dini ve peygamberine, İslâm kültür ve medeniyetine, İslâm düşünce ve felsefesine yaklaşımları, yukarıda sıraladığımız sorular doğrultusunda ortaya konulmaya gayret edilecektir.

Çalışmamızı, "Russell'in İslâm Dini ve Peygamberine Yaklaşımı", "Russell'in İslâm Kültür ve Medeniyetine Yaklaşımı" ve "Russell'in İslâm Düşünce ve Felsefesine Yaklaşımı" başlıkları altında üç kısımda ele almaya çalışacağız.

Acaba Russell'in, İslâm dini ve peygamberi hakkındaki görüşleri nelerdir? O, bu konuda görüş ileri sürmüş müdür? Eğer görüş ileri sürmüşse, neler söylemiştir? Önce onun, İslâm ve peygamberi hakkındaki görüşlerini ortaya koymaya ve değerlendirmeye çalışalım.

A- RUSSELL'İN İSLÂM DİNİ VE PEYGAMBERİNE YAKLAŞIMI

Russell, tam anlamıyla Romalıların sonuncusu sayılan Roma imparatoru Gregorius, 30 yaşlarındayken **Hz. Muhammed**'in doğduğunu, bu sıralarda doğuda tarihin gidişatının çok farklı olduğunu yazmaktadır.¹

¹ Bertrand Russell, *The History of Western Philosophy*, London, 1996, s. 382. (Bundan sonra, bu kaynak "B. R., H.W.P." şeklinde gösterilecektir.)

Bertrand Russell, *The Apocrypha and Pseudepigrapha of the Old Testament in English*, Ed. R. H. Charles, c. II, s. 659" dan şöyle bir alıntı yapmaktadır: "Yahûdîlik, bir din olarak Antiochus (Epiphanes öl. M.Ö. 163)² döneminde yok olsaydı, Hıristiyanlığın kaynağı ortadan kalkmış olurdu; bu sonuçla Yahûdîliği kurtaran Makkabi³ şehitlerinin kanı, sonunda kilisenin kuruluşunun çekirdeği olmuştur. Bu yüzden yalnızca Hıristiyanlık değil, aynı zamanda **İslâm** (İslam) da tek tanrıcılıklarını (monotheism) Yahûdî bir kaynaktan almaktadır. Şu halde bugün, hem Doğu'da hem de Batı'da dünya, tektanrıcılığın varlığını Makkabi'lere borçludur"⁴

Alfred Weber de "Hz. Muhammed'in Yahûdî monoteizmi ile Hıristiyan universalizminin karışmasından meydana gelen Müslümanlığı kurduğunu"⁵ iddia etmektedir.

Allah peygamberinden kendisine ve başka peygamberlere indirilen vahye inanmasını istemektedir: "*Allah'a, bize indirilene, İbrâhîm'e, İsmâîl'e, İshâk'a, Yâkûb'a ve torunlarına indirilene, Rableri tarafından Mûsâ, İsâ ve peygamberlere verilene inandık, onları birbirinden ayırt etmeyiz, biz O'na teslim olanlarız*" de."⁶

Ancak Hz. Peygamber'e vahyedilen dinin adının da İslâm olduğu, yine Kur'ân'da belirtilmektedir: "*Bugün, size dininizi ikmal ettim, üzerinize olan nimetimi tamamladım, din olarak sizin için İslâm'ı seçtim.*"⁷

Kur'ân'da ayrıca, Hz. İbrâhîm ve onun neslinden olan sonraki peygamberlerin inançları ve yine Hz. Peygamber'e sunulan inanç esaslarının özü, Yahûdî ve Hıristiyanlara karşı savunulmaktadır.⁸

Yine İbrâhîm (a.s.) ve sonraki peygamberlerin de Yahûdî ve Hıristiyan olmadıkları Kur'ân'da kesin bir dille vurgulanmaktadır: "*Ey Kitap ehli! İbrâhîm hakkında niçin tartışıyorsunuz? Tevrat da, İncil de şüphesiz ondan sonra indirilmiştir. Akletmiyor musunuz? Siz, hadi bilginiz olan şey üzerinde tartışanlarsınız. Ama bilginiz olmayan şey hakkında niçin tartışırsınız? Oysa Allah bilir, sizler bilmezsiniz. İbrâhîm, Yahûdî de, Hıristiyan da değildi, ama doğruya yönelen bir Müslimdi; Allah'a ortak*

² Antiochus Epiphanes, M. Ö. 175'ten itibaren Suriye bölgesine hâkim olan yönetici. 169'da Kudüs'e saldırarak tapınağı yağmalamıştır. 167'de Yahûdî âdetlerini yasakladı ve yerine pagan kültü tesis etmeye çalıştı. Onun bu uygulamaları Makkabi devrimine yol açmıştır. Bkz. Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Ankara, 1998, s. 35.

³ Makkabiler, Yahuda'yı Yunan egemenliğinden kurtarmak için büyük mücadele veren ünlü Yahûdî ailesidir. M. Ö. 168'de yaşlı rahip Mattathias ve beş oğlu tarafından özgürlük mücadelesi başlatılmıştır. Bkz. Mircea Eliade- Ioan P. Couliano, *Dinler Tarihi Sözlüğü*, (Çev. Ali Erbaş), İstanbul, 1997, s. 286; Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, s. 242.

⁴ B. R., H.W.P., s. 318

⁵ Alfred Weber, *Felsefe Tarihi*, (Çev. H. Vehbi Eralp), İstanbul, 1993, s. 144.

⁶ Kur'ân-ı Kerîm, Âl-i İmrân, 3/84.

⁷ Kur'ân-ı Kerîm, Mâide, 5/3.

⁸ Kur'ân-ı Kerîm, Bakara, 2/127-136.

koşanlardan değildi."⁹ "Yoksa İbrâhîm, İsmâîl, İshâk, Yâkûb ve torunlarının Yahûdî veya Hıristiyan olduklarını mı söylüyorsunuz? Peki, siz mi yoksa Allah mı daha iyi bilir? de."¹⁰

Russell'in ifadelerine göre, **İslâm** (the religion of the Prophet), ayrıntı ile donatılmış Üçlemeci ilâhiyât (theology of the Trinity)¹¹ ve İnkarnasyon (the Incarnation)¹² konusundaki teolojiyle karmaşık bir duruma gelmemiş, sade bir tek Tanrıçılıktı. **Peygamber**'in ilâhlık iddiası olmadığı gibi, ondan sonra, onun yolundan giden takipçilerinin de böyle bir iddiası olmamıştır.¹³

Aslında vahiy alan hiçbir peygamber, ilâhlık iddiasında bulunmamıştır. Ne Hz. İsa ne Üzeyr (a.s.) ve ne de başka herhangi bir peygamber, kendileri bizzat ne tanrılık ne de oğulluk iddiasında bulunmuşlardır. Ancak daha sonradan bazıları, onları üçleme anlayışı çerçevesindeki bir inancın unsuru olarak takdim etmişlerdir.¹⁴

Russell, İslâm dini de dahil olmak üzere, Hıristiyanlık, Budizm vb. bütün büyük dinlerin, gerçek dışı ve zararlı olduklarını iddia etmektedir.¹⁵ Ancak o, Buda, İsa ve Muhammed (a.s.)'in tarihî olarak önemli örnekler olduklarını,

Russell'in ifadelerine göre, Peygamber, heykel yontma ve oyma resimler (graven images) hakkındaki Yahûdî yasağını yeniledi ve şarap kullanmayı yasakladı. **Mü'minin görevi**, İslâm adına mümkün olduğu kadar çok fetihler yapmaktır, fakat Kur'ân'ın ifadesiyle 'Ehl-i Kitâb' olan, yani kutsal bir kitabın öğretisini takip eden Hıristiyanlara, Yahûdîlere ve Zerdüştlere eziyet edilmeyecekti.¹⁶ Russell, bir başka eserinde de, Peygamber, canlı hayvan ve insan resmi yapmayı yasakladığı için Müslümanların bu varlıkların resimlerini yapmadıklarını belirtmektedir.¹⁷

Ancak Yahûdî ve Hıristiyanlar Ehl-i Kitâb arasında sayılmasına rağmen, Zerdüştlilerin bu grupta yer almadıkları belirtelim. Nitekim Şehristânî de Ehl-i Kitâb'ı Yahûdî ve Hıristiyanlardan ibaret saymakta¹⁸ ve Zerdüştlileri ise Ehl-i Kitâb oldukları konusunda şüpheli olanlar arasında göstermektedir.¹⁹

⁹ Kur'ân-ı Kerîm, Âl-i İmrân, 3/64-67.

¹⁰ Kur'ân-ı Kerîm, Bakara, 2/140.

¹¹ Trinity, Hıristiyanlıkta, bir tanrının üç kişilikte, yani Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'ta mevcut olmasına dayalı temel dogma. Bkz. Şinasi Gündüz, A.g.e., s. 367.

¹² İnkarnasyon, ilâhî bir varlığın insan veya herhangi başka bir doğal varlık şeklinde tezahür etmesi. Değişik inkarnasyon tipleri vardır. Meselâ, Hıristiyanlıkta tanrısal cevherin Mesih'te inkarnasyonu kabul edilir. Bkz. Şinasi Gündüz, A.g.e., s. 193.

¹³ B. R., H.W.P., s. 413.

¹⁴ Bkz. Kur'ân-ı Kerîm, Tevbe, 9/30.

¹⁵ Bertrand Russell, *Why I am not A Christian*, London, 1970. s. 9.

¹⁶ B. R., H.W.P., s. 414.

¹⁷ Bertrand Russell, *Power, A New Social Analysis*, London, 1939, s. 252.

¹⁸ Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm b. Ebû Bekr Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, (Thk. Emîr Ali Mehnâ – Ali Hasen Fâur), Beyrut, 1998, c. I, s. 248.

¹⁹ Bkz. eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 278, 281.

Ayrıca İslâm'da mü'min'in temel görevi, Allah'ın varlığına ve birliğine iman merkezinde ona kulluk yapmaktır. Russell'in vurguladığı biçimde, "mümkün olduğunca çok fetihler yapmak", hem de özellikle toprak, ganimet vs. elde etmek amacını taşıyacak tarzda İslâm'ın amaçladığı ve inananlara yüklediği bir görev değildir. Allah yolunda savaşmak, bütün peygamberlere emredilmiş bir görevdir. Onlar da bu görevi hem kendileri yerine getirmişler, hem de ümmetlerine hatırlatmışlardır. Şu kadar var ki, önceki peygamberler döneminde savaşlardan elde edilen ganimetler, geçmiş ümmetlere haram iken, Hz. Peygamber'in ümmetine helâl kılınmıştır.

Russell'a göre, İslâm'a giren Arapların hayatında görülen değişiklikler pek fazla değildir. Zira Müslüman olmaktan duraksayan akrabasını yola getiren şey, Hz. Muhammed'in, onlardan istediği çok küçük bir şeydir.²⁰

Russell'in bu tezi, gerçekten tutarlı bir tez değildir. Çünkü, her şeyden önce insanların alışık oldukları inanç, tavır, tutum ve davranışlarının değişime uğramasını istemek ve bu istekte de başarılı olmak bir anda oluverecek işlerden değildir. Puta tapanlardan bunlara tapmamalarını ve bir olan tek bir Tanrı'ya tapmalarını, meleklerle, kitaplara, peygamberlere, âhîret gününe inanmalarını, içki içenlerden içmemelerini, zina yapmamalarını, oruç tutmalarını, kendilerinin sandıkları ve kendilerine ait saydıkları mallarını, fakirlerle, ihtiyacı olduğu varsayılanlarla paylaşmalarını, insanlar arasında zengin-fakir, büyük-küçük, soylu-sıradan, asil-köle ayırımı yapmaksızın aynı mekânda, aynı sırada ibadet yapmalarını istemek, her halde ve katiyetle az bir şey olmasa gerekir. Özellikle medenî olmayan topluluklara bu türden taleplerin sunulmasının zorluğu da toplumsal değişim ve dönüşümler söz konusu olduğunda azımsanmasa gerekir.

Mehmet Aydın'ın da vurguladığı gibi, Kur'ân'ın ilk inen sûrelerinde ifadesini bulan Tanrı'nın, Mekke toplumunun, özellikle Mekke aristokrasisinin ideallerinin yanında değil, karşısında olduğu bilinen bir gerçektir. İlk Müslümanların kafalarına ve gönüllerine yerleştirilen dünya görüşü, Mekke toplumunun düşünce ve davranışlarının dolayısıyla yaptırım gücünün sembolik bir ifadesi olmamış, tam tersine bu etki ve gücü temelinden sarsan bir faktör olmuştur.²¹

Russell, Hıristiyan olmanın şartının, en başta 'Tanrı'ya ve ruhun, öldükten sonra yaşadığına inanmak' olduğunu, gerçi **Müslümanların** (Mohammedans) da Hıristiyanlar gibi Tanrı'ya ve ruhun, öldükten sonra yaşadığına inandıklarını, ama kendilerine Hıristiyan demediklerini söylemektedir.²²

Ona göre, gelecek hayata inancı oluşturan şey, rasyonel akıl yürütmeler değil, duygulardır. Bu duyguların en önemlisi, içgüdü ile ilgili olup, biyolojik açıdan faydalı olan ölüm korkusudur. Gelecek hayata gerçekten bütün gönlümüzle ina-

²⁰ Bertrand Russell, *Bilimden Beklediğimiz*, (Çev. Avni Yakalioğlu), İstanbul, 1962, s.175.

²¹ Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi*, İzmir, 1990, s. 173.

²² Bertrand Russell, *Why I am not A Christian*, s. 14.

niyorsak, ölümden hiç korkmamak gerekmektedir. O, Cennet inancının, ilk olarak **Müslümanların** gösterdiği gibi, belli bir aşamada, güç ve kuvvet ortaya koyucu tabii savaşçılıkta olduğu gibi, düşünülebilir biçimde askerî değer sağladığını ifade ederek bu anlayışı eleştirmektedir.²³

Russell, Gnostiklerin²⁴ ve Maniheiztlerin,²⁵ Hıristiyan yönetimi ortaya çıkana kadar çalışmalarını sürdürdüklerini, ama Hıristiyanlık karşısında gerilediklerini, fakat yine de gizli gizli inançlarını devam ettirdiklerini belirtmekte ve Gnostik öğretilerinden birinin, Hz. Muhammed tarafından benimsendiğini ve uyarlandığını iddia etmektedir. Russell'e göre, "Gnostikler, İsa'nın sadece bir insan olduğunu ve Tanrı'nın oğlunun ona vaftiz sırasında indiğini ve çarmıha gerilme anındaki ıstırap (Passion) sırasında onun bedeninden ayrıldığını öğretmişlerdi. Bu görüşü desteklemek amacıyla onlar şu metne başvurmuşlardı: "Tanrım, Tanrım, beni neden terk ettin?"²⁶ İtiraf etmek gerekir ki, Hıristiyanlar, bu metni her zaman (kabul edilmesi açısından) zor bulmuşlardır. Gnostikler, Tanrı'nın oğlunun doğmuş olabileceğini, bir bebek olduğunu ve üstüne üstlük çarmıhta gerilerek ölmeyi Tanrı'nın oğlu için imkânsız saymışlar ve ona yakıştıramamışlardı. Onlar, bu gibi şeylerin ilâhî olan Tanrı'nın oğluna değil, insan İsa'nın başına geldiğini söylediler. İsa'yı bir peygamber olarak kabul eden, ama onu Tanrı olarak kabul etmeyen **H. Muhammed**, peygamberlerin kötü bir sonu olmaması gerektiği konusunda güçlü bir şekilde sınıf hislerine sahipti. Bu yüzden **H. Muhammed**, Doketiklerin²⁷ 'zavallı ve cahil Yahûdîlerin ve Romalıların, sonuçsuz öçlerinin ve hırslarının sonucunda çarmıha gerilenin, sadece bir hayalet' olduğu şeklindeki görüşünü kabul etmiş bulunuyordu. Böylece, Gnostisizm'in bu fikri, **Sünnî İslâm öğretisine** (Orthodox doctrine of Islam) geçti."²⁸

²³ B. Russell, A.g.e., s. 75.

²⁴ Gnostik, geniş anlamda, tanrı, âlem, insan ve kurtuluşa ilişkin olarak esoterik ve mistik kutsal bilgiye sahip olduğunu iddia eden kişi ya da akım. Dar anlamda ise kült ve ritüellerinde, Gnostisizm olarak adlandırılan dinî geleneğe yer veren akımlardan herhangi biri veya bu akımlara tabi olan kişi. Şinasi Gündüz, A.g.e., s. 142.

²⁵ Maniheizt, M.S. üçüncü yüzyılda Mani tarafından kurulan gnostik dine inanan kişi. Maniheizm, ışıkla karanlık arasında mutlak bir düalizm esasına dayanır. Şinasi Gündüz, A.g.e., s. 245.

²⁶ Matta, 27/46; Markos, 15/ 34. Russell'in eserinde, bu metnin kaynağı, "Mark XXV, 34" (bkz. H.W.P., s. 326) olarak zikredilmektedir. Bu bir baskı hatası olsa gerekir. Zaten Markos İncili, toplam 16 babtır.

²⁷ Doketikler, Gnostik bir tarikat mensupları. Erken dönemlerde, İsa'nın haça gerilme olayı esnasında mucizevi olarak kurtulduğunu ve onun yerine Yudas İscariot ya da Cyrene'li Simon'un haça gerildiğini kabul eden akımın temsilcileri. Bkz. Mircea Eliade - Ioan P. Couliano, A.g.e., s. 85; Şinasi Gündüz, A.g.e., s. 99.

²⁸ B.R., H.W.P., s. 326. Russell, gerek İslâm gerekse başka din ve düşüncelerden ve batı ve İslâm düşünürlerinden söz ettiği yerlerde merkez ve otoriter yapı ve düşünceyi tanımlarken, "orthodox" terimini kullanmıştır. Biz de bu terimi, "Sünnî" terimi ile verdik. Dolayısıyla, bu terim, filozofların genel ve alışılmış düşünce ve anlayış karşısındaki tutumları sebebiyle Sünnî olmadıkları şeklinde tezahür etmektedir. Yoksa onların, İslâm tarihinde ortaya çıkan bir mezhep olarak Sünnî mezhebin karşıtı olan bir başka mezhepten oldukları anlamını taşımaz. Özellikle, bu durum İbn Sînâ'nın, Şîlîğe

Kur'ân-ı Kerîm'de, "inkârlarından, Meryem'e büyük bir iftirada bulunmalarından ve "Meryem oğlu İsmâ Mesîh'i, Allah'ın elçisini öldürdük" demelerinden ötürü" biçiminde Yahûdîler aleyhinde ifadeler vardır. Yine devamla "Oysa onu öldürmediler ve asmadılar, fakat onlara öyle göründü. Aynlığa düştükleri şeyde doğrusu şüphededirler, bu husustaki bilgileri ancak zanna uymaktan ibarettir, kesin olarak onu öldürmediler, bilâkis Allah onu kendi katına yükseltti. Allah Güçlü'dür, Hakim'dir. Kitâb ehlinden, ölmeden önce, İsmâ'ya inanmayacak yoktur. O, gerektiği gibi inanmadıklarından, kıyamet günü onların aleyhine şahid olur."²⁹ şeklinde bu konu hakkındaki durum aydınlatılmaktadır. Dolayısıyla Hz. Muhammed, güçlü bir şekilde sınıf hislerine sahip olduğu için ve Doketiklerin görüşlerini kabul ettiği için değil, kendine Hz. İsmâ'nın, onu öldürmeyi isteyenler tarafından öldürülmediği; ama onların onu öldürdüklerini sandığı şeklinde gelen vahyi kabul etmiş ve bunu bildirmiştir.

Russell, çevre şartları, hoşgörü ve dinî tolerans sayesinde İslâm'ın geniş bir coğrafyada yayılışı konusundaki tarihî gerçekleri şu şekilde dile getirmektedir: "Değişik şartlar, **Müslümanların gelişmesini ve genişlemesini** kolaylaştırmıştı. İran ve Doğu Roma İmparatorluğu, birbirleriyle giriştikleri uzun savaşlarla yıpranmıştı. Büyük ölçüde Nestorius'çu³⁰ olan Suriyeliler, Katoliklerin elinde eziyet görmüşlerdi. Oysa ki, **Müslümanlar**, vergi karşılığı bütün Hıristiyan tarikatlarına göz yumuyorlardı. Aynı şekilde Mısır'da Monofizitler,³¹ kuşatmacıları hoş karşıladılar. Afrika'da **Araplar**, Romalıların hiçbir zaman tam anlamıyla boyun eğdiremediği ve itaat altına alamadığı Berberilerle birbirlerini desteklediler. Araplar ve Berberiler birlikte, Vizigotların aşırı derecede eziyet ettiği Yahûdîlerden yardım görerek, İspanya'yı ele geçirdiler."³²

İslâm, Russell'in iddiasına göre, siyasî bir dindir. O, Bolşevik Rus devrimini, Hıristiyanlığa değil de İslâm'a benzetmektedir.³³ Ona göre, **İslâm**, başlangıcından beri siyasî bir dindir. Hz. Muhammed bir hükümdardı. Onun yerine geçen halifeler de I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar öyle kaldılar. Müslümanlık ile Hıristiyanlık arasındaki ayırım şudur: Halife, hem dünya işlerinde hem de din işlerinde yetkiyi üzerinde toplar. Bir Müslüman için bu iki yetki arasında fark yoktur.³⁴

ve İsmâîlî düşünceye mensup olduğu fikriyle desteklenmeye çalışılmaktadır. Ancak meselâ, İbn Rüşd için bu durumu kolay kolay ileri sürmek mümkün değildir.

²⁹ Kur'ân-ı Kerîm, Nisâ, 4/156-158.

³⁰ Nestorius, Antakya'da bir keşiş iken İstanbul patrikliğine getirilen ve İsmâ'da tannsal ve insanî olmak üzere iki kişiliğin bulunduğu şeklindeki Antakya ilâhiyât okulunun görüşlerini savunan kişi. Bkz. Mircea Eliade - Ioan P. Couliano, A.g.e., s. 138-139; Şinasi Gündüz, A.g.e., s. 283.

³¹ Monofizitler, Hıristiyan ilâhiyâtında İsmâ'daki, insanî tabiatın ilâhî tabiat içerisinde yok olduğunu ve dolayısıyla onda yalnızca bir tek ilâhî tabiatın bulunduğunu savunan Kristolojik doktrin mensupları. Bkz. Mircea Eliade - Ioan P. Couliano, A.g.e., s. 139-140; Şinasi Gündüz, A.g.e., s. 266.

³² B. R., H.W.P., s. 413.

³³ Bertrand Russell, *Power*, s. 121.

³⁴ B. Russell, *Power*, 50; *Eğitim ve Toplum Düzeni*, (Çev. Nail Bezel), İstanbul, 1976, s. 8.

Hükümdar, padişah, kral, hakan gibi taht sahibi olan devlet başkanı demektir. Hz. Muhammed, bir devlet başkanı idi, ama o, asla padişah, kral ve hatta hakan gibi bir taht sahibi değildi ve olmadı. Ayrıca İslâm, başlangıcında ve sonra siyasî, özellikle de ideolojik kapsamlı bir din olmadı. Belki bazı Müslümanlar ve Müslüman olmayanlar, onu siyasî bir din olarak algılamışlardır. Hz. Peygamber, Müslümanların hem önderi hem de başkanları idi. Halife de, önceleri hem dünya işlerinde hem de din işlerinde yetkiyi üzerinde toplamıştır. Ama bu durum, onların gerektiği zaman halka rağmen ve halkın üzerinde davranışlar sergilemelerini gerektirmemiştir. Gerçi hilâfet, Emevîler eliyle saltanata dönüşünce, siyasî bazı kaygı ve endişeler de işin içine girince uygun ve hoş olmayan durumların yaşanması söz konusu olmuştur. Yine de bu durum, Russell'in dediği gibi, "bir Müslüman için bu iki yetki (dünya işleri ve din işleri) arasında fark olmadığı" şeklinde bir yargıda bulunulmasını gerektirmez. Çünkü ilk dönemlerden beri, İslâm dünyasında halifenin yanında, devlet işlerini yürüten vezir ve nâzırlar, dînî işleri yürüten bir İmam, Şeyhül-İslâm veya müftî, hukuk işlerini yöneten bir kâdı, askerî işleri yöneten bir komutan bulunmuştur. Bu yüzden, bazı durumlarda halifeliğin saltanata dönüşmesi göz önünde bulundurularak bile olsa, Russell'in iddia ettiği ölçüde özellikle ilk dönemleri ve danışma-dayanışma kurumları hatırlandığında halifeliğin bir monarşik yönetim olmadığı söylenebilir.

Yine Russell, Komünizm'in de İslâm gibi siyasî bir din olduğunu, ancak onun Bizans etkisinde kaldığını, Rusya'nın, Asyalı olduğu ölçüde komünist partisinin halifeliğin yerini, Avrupalı olduğu ölçüde de Hıristiyanlık örgütünün yerini alacağını ileri sürmektedir.³⁵

Antony Flew de bir yazısında Russell'in İslâm'ı Bolşevizm'e benzettiğine vurgu yapmakta ve kendisi de onun siyasî bir din olduğunu tekrarlamaktadır.³⁶

Geniş kitlelere yayılmış ve kurumsallaşmış bütün büyük dinlerin, az-çok bir miktar dogma içerdiklerini belirten Russell, dinin, anlamı pek fazla belirgin ve kesin olmayan bir terim olduğunu vurguladıktan sonra, Konfücyanizm'e, dogması olmamakla birlikte, yine de din denilebileceğini, Komünizm'in de, Sovyet Hükümeti ve Komünist Partisi tarafından, canlı ve baskıcı bir dogma haline geldiğini, bu haliyle bir din özelliğine sahip olduğunu, dolayısıyla, gerçek anlamda bir Agnostik'in, Komünizm'e karşı olması gerektiğini savunmuştur. Russell, kendi hesabına, özellikle de ilk haliyle, tarihî dinler içerisinde en az baskıcı olması hasebiyle Budizm'i yeğlediğini itiraf etmiştir.³⁷

Russell, Sosyalizm'in ekonomik bir doktrin olup, dînî bir yapısının bulunmadığını, bu yüzden bir Hıristiyan ya da bir Müslüman'ın, bir Budist'in ya da bir

³⁵ Bertrand Russell, *Eğitim ve Topum Düzeni*, s. 9.

³⁶ Antony Flew, "The Terrors of İslâm", *Atheist Notes*, London, 1995, No 6, s. 1.

³⁷ Bertrand Russell, "What is an Agnostic?", *The Basic Writings of Bertrand Russell*, (Ed. R.E. Egner-L.E. Denonn), New York, 1961, s. 583-584; Ayrıca bkz. Bayram Dalkılıç, *Yirminci Yüzyılda Bir Ateist Düşünür Bertrand Russell*, Konya, 2000, s. 121.

Brahman'ın sosyalist olabileceğini ve bunda hiçbir mantıkî tutarsızlığın olmayacağını ileri sürmektedir.³⁸

Russell, dini, bir dünya görüşünü savunan ve onu empoze etmeye çalışan, bu yolda da çok sert sayılabilecek davranışlar yapılabilesine imkân veren bir ideolojik ve siyasî yapı çerçevesinde değerlendirdiği için, bu bağlamda siyasî ve ideolojik düşünce ve eylem yaklaşımlarını da din olarak değerlendirme gibi bir indirgemeci yaklaşım sergilemiştir. Din, en genel anlamıyla, "gidilen yol", "izlenilen dünya ve hayat görüşü" olarak kabul edilirse, hemen hemen her düşünce biçiminin din olarak adlandırılması kaçınılmaz olacaktır. Bu noktada, Ateizm'e bile din olarak yaklaşımda bulunmak mümkün olabilecektir. Nitekim, bazı ateistik görüş ve düşünceler, bu görüş ve düşünüş sahipleri veya mensupları tarafından, mevcut var olan ve yaygın olan dinlere alternatif bir din giysisi içinde sunulmaya çalışılmıştır. Hatta, Robert Coffy'nin dediği gibi, bir zamanlar, "Rusya ve Çin gibi ülkelerde, ateizmin devlet dini haline geldiğini, bu ülkelerin birinde yaşayan herhangi bir insanın, her şeyden önce, ateizmle övünmeyen herhangi bir etkiye sahip olmasının imkânsız olduğu"³⁹ söylenebilir.

Bu arada Russell'in, Sosyalizm'i bir ekonomik doktrin olarak algılamak suretiyle, onu Bolşevizm'den ve Komünizm'den hatta Marksizm'den ayrı tutmasının, onun açısından önemli olduğunu belirtmekte yarar vardır.

Russell, yalnızca yeni din olan İslâm'ın, devlete, kiliseye egemen olma gücü verdiğini ileri sürmektedir.⁴⁰ Oysa Hıristiyanlıkta, uzun bir dönem kilise ve yönetimi devlete egemendi. Papalar, krallardan daha üstün sayıldığı için kralların taç giyme törenlerini Papa'nın gerçekleştirmesi söz konusuydu.

Russell bir başka ifadesinde ise, 'fanatizme doğru giden otorite - güç' örneği olarak İslâm'ın yükselişini gösterir. Ona göre, Hz. Muhammed, Arapların maddî ya da bilgi kaynaklarına hiçbir şey ilâve etmemiştir. Fakat onun ölümünden sonra, birkaç yıl içinde onlar en güçlü komşularını yenerek büyük bir imparatorluk kurmayı başarmışlardır. Şüphe yok ki peygamber tarafından kurulan din, onun milletinin başarısında temel bir unsurdur. O, hayatının sonlarında Bizans İmparatorluğu'na savaş açmayı açıklamıştı.⁴¹

Ona göre, Hz. Muhammed yaşarken ve öldükten sonra birkaç yıl içinde Arap milleti bir araya gelmiş, o, onlara savaşma güveni vermiş, kâfirlere karşı savaş karşılığında Cennet vaadi ile onları teşvik etmiştir.⁴²

Russell'a göre, Hıristiyanlık, Yahûdîlik ile Helenizm karışımından doğmuştur. Ama o, genellikle Batı'ya doğru ilerledikçe daha az metafizik ve daha çok

³⁸ Bertrand Russell, *In Praise of Idleness*, London, 1967, s. 95.

³⁹ Robert Coffy, *Ateistlerin Tanrısı*, (Çev. Murtaza Korlaelçi), Ankara, 2003, s. 7.

⁴⁰ B. R., *Power*, s. 111.

⁴¹ B. R., *Power*, s. 149-150.

⁴² B. R., *Power*, s. 150.

ahlâkî olmuştur. Aynı şekilde Müslümanlık, İran dışında, metafizikle çok az ilgilenmiştir.⁴³

İlk haliyle Hz. İsa'nın insanlardan inanmalarını istediği inanç biçimi, bir vahiy dinidir. Ancak daha sonra bu inanç biçimi, onun bazı takipçileri tarafından Yahudilik ve Helenizm etkisi ve bu iki sistemin karışımı olduğu varsayılacak ve iddia edilecek ölçüde değişim ve farklılaşma göstermiş sayılabilir. Özellikle Hıristiyanlığın felsefesinin yapılmaya başlandığı dönemlerde bu kendisini fazlasıyla hissettirmiştir. Anca burada şunu vurgulayalım ki, bir dinin gelişmesi, sunulması ve savunulması çerçevesinde ortaya çıkan bazı durumlar, o dinin kendisi olmayıp, onun açılımı ve felsefesi olarak nitelense daha tutarlı olunacağı kanaatindeyiz.

Russell'in İslâm ve peygamberi ile ilgili olarak yazdıklarını ortaya koyduktan sonra onun İslâm medeniyeti ve kültürü konusundaki düşüncelerini değerlendireceğiz. Acaba o, İslâm medeniyeti hususunda neler düşünmektedir? Bu konuda nasıl bir değerlendirme yapmaktadır? O, İslâm medeniyeti ile diğer medeniyetler arasında herhangi bir karşılaştırma ya da benzeştirme yapmakta mıdır?

B- RUSSELL'İN İSLÂM KÜLTÜRÜ VE MEDENİYETİNE YAKLAŞIMI

İnsan toplumunun biyolojik olarak değil de sosyal olarak kuşaktan kuşağa aktardığı maddî ve manevî ürünler bütünü, sembolik ve öğrenilmiş ürünler ya da özellikler toplamı⁴⁴ kültür olarak adlandırılır. Kültür, insan mevhumuyla hemen hemen aynı şeyi içermektedir.⁴⁵

Bir milletin kültürü ve medeniyeti, onun bütün fertlerinin sahip olduğu hadiseleri karşılayan duyuş şekilleriyle, bütün tarihi içinde meydana getirdiği değer hükümleridir. Bu değer hükümleri, ilim, felsefe, sanat ve din tarafından yaşatılmaktadır.⁴⁶

Medeniyet, bir bakıma gelişmişlik veya az gelişmişlik bakımından herhangi bir cemiyette, insan hayatının her türlü organizasyonu, düzenlenişi ya da bir milletin din, düşünce, bilim, sanat, ahlâk, hayat anlayışı yahut o milletin maddî ve manevî varlığına ait olan özelliklerin ve niteliklerin hepsini karşılamaktadır.

Mekân ve çevre şartları, oradaki kültür ve medeniyetin mevcut ve daha sonraki gelişecek olan yapısı hakkında fikir vermesi açısından oldukça önemlidir. Yine bir kültür ve medeniyetin durumunun ortaya konulmasında ve değerlendirilmesinde, o kültür ve medeniyeti meydana getiren toplumların siyasî ve sosyal tarihi de önem arz etmektedir. Russell, İslâm kültür ve medeniyetinin bağlı olduğu İslâm dininin ortaya çıktığı merkez olan Arabistan ve İslâm'a mensup olan

SÜİFD / 18

⁴³ Bertrand Russell, *Eğitim ve Toplum Düzeni*, s. 70.

⁴⁴ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul, 1999, s. 536.

⁴⁵ Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri*, İstanbul, 1997, s. 36

⁴⁶ Bkz. Nurettin Topçu, *Kültür ve Medeniyet*, İstanbul, 1998, s. 16.

topluluk ve devletlerin tarihi hakkında da genel bilgiler ortaya koymaktadır: **Ara-bistan** büyük ölçüde çöldü ve nüfusunu gittikçe daha az besleyecek bir duruma geliyordu. Arapların ilk fetihleri sadece yağma saldırısı olarak başladı. Tecrübe, düşmanın zayıflığını gösterdikten sonra saldırılar sürekli işgal biçimine dönüştü. Çöl kıyısında elde edebildikleri zayıf gıdaların ortaya çıkardığı bütün güçlülere alışmış olan insanlar, birden kendilerini dünyanın en varlıklı bölgelerinin efendisi olarak, her lüksten yararlanmaya ve eski bir medeniyetin bütün inceliklerini elde etmeye hazır bulup, biçim değişiminin aldatmacalarına kuzey barbarlarının çoğundan daha iyi dayandılar.

Onlar, imparatorluklarını şiddetli bir savaşa girişmeden kurmuşlardı. Dolayısıyla fethedilen ülkelerde yıkım çok azdı. Sivil yönetim, aşağı yukarı değişmeden kaldı. İran ve Bizans İmparatorluğu'nda sivil yönetim yüksek ölçüde düzenlenip örgütlenmişti. Arap kabileleri, başlangıçta yönetim örgütlenmesinin karmaşıklığından hiçbir şey anlamadı, görev başında bulunan eğitilmiş kişilerin hizmetlerini ister istemez kabul ettiler. Bu kişiler, çoğunlukla yeni efendilerine hizmet konusunda hiç çekimser kalmadılar. Gerçekte değişiklik, onların işlerini kolaylaştırmıştı. Çünkü vergiler büyük ölçüde hafifletilmişti. Halklar, haraç ödemekten kaçınmak için kitleler halinde, Hıristiyanlığı bırakıp Müslüman oldular.⁴⁷

Bazı insanlarda, toprak ve mal çoğaltma, ganimet arzusu, kahramanlık gösterme ve şöhret olma tutkusu gibi arzular söz konusu olsa bile, özellikle İslâm'ın ilk yıllarındaki fetih hareketlerinin bu etkenler nedeniyle gerçekleştiğini öne sürmek ve yine kitlelerin haraç ödememek için bu yeni dini seçmiş olduklarını savunmak çok da tutarlı olmayan bir durumdur. Zira bu yeni dinin tek Tanrı anlayışının, mensuplarının hoşgörüsü sahibi olmasının, fethedilen yerlerin önceki mensupları arasında birinci derecede etkili olduğu da zaten önemli bir husustur. Ayrıca bu durum zaten başka cümlelerinde Russell tarafından da vurgulanmıştır.

Russell, İslâm'ın ilk yıllarına ait tarihî bir takım bilgiler de sunmaktadır. Doğru Roma'ya karşı girişilen belli başlı saldırılar, Roma'nın fetih hareketleriyle Hıristiyan olmayan ve kendilerine ilişkin önemli bir medeniyet geliştiren Müslümanlardan gelmişti.

Russell, başta İstanbul olmak üzere Mısır ve Suriye'nin de dahil olduğu Hıristiyan bölgelerde ortaya çıkan farklı görüş ve düşüncülerin, Ariusçuluk,⁴⁸ Nestoriusçuluk gibi farklı mezheplerin ortaya çıkmasını sağladığını ve bunların Doğu Roma İmparatorluğu'nun birliğini bozduğunu; bu durumun da **Müslümanla-**

⁴⁷ B. R., H.W.P., s. 414.

⁴⁸ Ariusçuluk, İslâm'ın ulûhiyeti fikrini reddeden ve bu nedenle Hıristiyanlarca heretik bir hareket olarak değerlendirilen bir akım. Arius'un adıyla anılan bu akım, İslâm'ın ezeli ve ebedî olmadığını, Tanrı tarafından yaratıldığını ve onun tabiatı itibarıyla tanrı olmadığını savunmaktadır. Bkz. Mircea Eliade - Ioan P. Couliano, A.g.e., s. 138; Şinasi Gündüz, A.g.e., s. 40.

nn (the Mohammedan conquest) bu bölgeleri fethetmelerini kolaylaştırdığını belirtmiştir.⁴⁹

Orta Çağ boyunca Müslümanlar, Hıristiyanlardan daha medeni ve daha insancıldı. Hıristiyanlar Yahûdîlere, özellikle dinî heyecan ve tahrik dönemlerinde eziyet etmişlerdi. Haçlı Seferleri tüyler ürpertici soykırımlarla doludur. **Aksine İslâm ülkelerinde (Mohammedan countries), Yahûdîlere hiçbir şekilde kötü davranılmamıştır.** Özellikle İspanya'da Faslıların (Moorish Spain) oturduğu bölgelerde, Yahûdîler bilime hizmet etmişlerdir. Kurtuba'da doğmuş olan İbn Meymûn (1135-1204), bazılarının göre Spinoza (1632-1677) felsefesinin en yoğun kaynağı olarak sayılır. Hıristiyanlar, İspanya'yı yeniden ele geçirdince, onlara Faslıların (Moors) bilgisini aktaranlar, büyük ölçüde Yahûdîler olmuştur. İbranice, Yunanca, **Arapça bilen** ve Aristoteles felsefesinden haberdar olan eğitilmiş Yahûdîler, bilgilerini daha az eğitilmiş kilise görevlilerine (schoolmen) aktardılar. Onlar, kimya ve astroloji gibi daha az arzu edilen şeyleri de aktardılar. Orta Çağ'dan sonra Yahûdîler, yine medeniyete ırk olarak değil, bireyler olarak, büyük ölçüde katkıda bulundular.⁵⁰

Russell, yine başka bir ifadesinde, **Halifeler İmparatorluğu**'nun (the Empire of the Chalips) Yahûdî ve Hıristiyanlara, Hıristiyan devletlerin, Yahûdî ve Müslümanlara davrandığından daha nazik davrandığını, onların, vergilerini verdikleri sürece Yahûdî ve Hıristiyanlara dokunmadıklarını vurgulamaktadır.⁵¹

İslâmî takvim döneminin (Mohammedan era) başladığı, Hicret, M. S. 622 yılında gerçekleşmişti. On yıl sonra Hz. Muhammed vefat etti. Bu ölümden hemen sonra Arap fetihleri başladı ve şaşılacak bir çabuklukla gelişti. Doğuda Suriye 634'te kuşatılmış ve iki yıl sonra bütünüyle boyun eğmişti. İran, 637 yılında kuşatıldı. İran'ın fethi, 650 yılında tamamlandı. Hindistan 664 yılında ele geçirildi. İstanbul 669'da kuşatıldı (daha sonraki kuşatma tarihi 716-717'dir.) Batıya yönelen hareket bu kadar çabuk gelişmedi. Mısır, 642 yılında ele geçirildi. Kartaca'ya uzanılması için 35 yıl daha geçmesi gerekti, kuzey batıdaki küçük bir bölüm dışında İspanya 711-712 yıllarında Müslümanlar tarafından ele geçirildi. Batıya doğru genişleme Peygamber'in ölümünden tam bir yüz yıl sonra Sicilya ve Güney İtalya dışında Müslümanların, 732 de Tours Savaşı'nda⁵² yenilgiye uğramasıyla durakladı. En sonunda Osmanlı Türkleri İstanbul'u fethetti.⁵³

SÜFİD / 18

65

Arap imparatorluğu (The Arab Empire), Peygamberin halefi olan ve onun kutsallığından büyük bir bölümünü miras olarak alan halifenin yönetiminde mutlak bir monarşiydi. Halifelik, sözde seçimleydi, fakat kısa bir süre sonra saltanata

⁴⁹ Bkz. B. R., H.W.P., s. 333, 366.

⁵⁰ B. R., H.W.P., s. 324.

⁵¹ Bertrand Russell, *Why I am not A Christian*, s. 167.

⁵² Bu savaş konusunda yapılan bir araştırma için bkz. İ. Hakkı Atçeken, "Puvatya (Balâtu's-Şühedâ) Savaşı ve Etkileri Üzerine Bir Araştırma", *S.Ü.İ.F.D.*, Konya, 1998, sayı 8, s. 243-263.

⁵³ B. R., H.W.P., s. 386, 413.

dönüştü. İlk hanedan, 750 yılına kadar süren ve Muhammed'i salt siyasi nedenlerle tanıyan Emevîlerdi. Emevîler, mü'minler arasındaki aşırı fanatiklere daima karşı çıkmışlardır. Araplar, yeni din adına dünyanın büyük bir bölümünü ele geçirmelerine rağmen çok dindar bir millet değillerdi. Onların fetihlerinin motivasyonu, dinden daha çok, yağma ve zenginlikti. Aralarında fanatisizmin olmaması erdemi nedeniyle, çok az sayıda savaşçı, pek çok güçlüğe uğramaksızın, daha yüksek medeniyet ve yabancı dinin daha büyük yığınlarını yönetebildi.⁵⁴

İranlılar ise tersine çok eski zamanlardan beri derin ve köklü düşünceye dayanan bir dine sahipti. Onlar, Müslüman olduktan sonra, Peygamberin ve sa-hâbesinin tasavvur ettiğinden ve ortaya koyduğundan daha ilginç, daha dinî-mistik, hatta daha felsefî bir İslâm tasavvuru ortaya çıkardılar. Hz. Muhammed'in damadı Ali'nin 661'de ölümünden beri Müslümanlar, Sünnî ve Şîî adıyla iki gruba ayrılmıştır. Sünnîlik daha geniştir. Şîîler, Ali'yi takip eder ve Emevî oğullarını gaspçı olarak telâkki ederler. İranlılar, daima Şîî olmuşlardır. Emevîler, sonunda daha çok İran etkisiyle devrildi ve onların yerine İran çıkarlarını ve eğilimlerini temsil eden Abbâs oğulları geçti. Bu değişim, başkentin Şam'dan Bağdat'a taşınmasıyla göze çarpıcı biçimde kesinleşmiş oldu.⁵⁵

İslâm'da Şîa ve Sünnîlik, Hz. Ali'nin ölümü sonucunda ortaya çıkmamıştır. Siyasî olarak o daha hayattayken Hz. Muâviye ile arasında olan anlaşmazlık sonucunda Sıffin Savaşı'ndan sonra, onun yandaşları ve taraftarları olarak Şîa ve bunların dışında bunlara ve diğer gruba karşı çıkanlar olarak Hâricîler ortaya çıkmıştır. Gerçekte, mezhep olarak Sünnîlik ve Şîa'nın ortaya çıkışı daha sonradır.

Abbâs oğulları siyasî olarak, fanatiklere Emevî oğullarından daha hoşgörülü davranmıştır. Bununla birlikte onlar imparatorluğun bütününe elde etmiş değillerdi. Emevî oğullarının bir ferdi, Abbâs oğullarının giriştiği genel katliamdan kurtulup İspanya'ya kaçtı ve orada yasal olarak hükümdarlığını ilân etti. O andan sonra İspanya, İslâm dünyasının geri kalanından bağımsız oldu.

Abbâsîlerin ilk döneminde halifelik, en parlak noktasına ulaştı. Abbâsî halifelerinden en tanınmış, Carolus Magnus (742-814)'la imparatoriçe İrene (752-803)'nin çağdaşı olan ve 1001 gece öyküleri dolayısıyla herkesin efsanevî bir hava içinde tanıdığı Hârûn Reşîd (ö. 809)'tir. Sarayı bir görkem, şiir ve bilgi merkezi olan Hârûn Reşîd'in geliri oldukça yüksekti. Onun imparatorluğu, Cebelitarık'tan İndus'a kadar uzanmıştı, iradesi kesindi. Yanında emirleri bir göz işaretiyle uygulayacak bir cellât bulunurdu. Yine de bu görkem kısa sürdü. Hârûn Reşîd'in yerine geçen halife, ordusunu çoğunlukla zapt olunamayan ve önüne geçilemeyen Türklerden oluşturma yanlışını yaptı. Türkler, kendisinden sıkıldıklarında kısa sürede halifenin gücünü, onu kör edilecek veya öldürülecek derecede sıfıra indirdi. Bununla birlikte halifelik sallantılı bir biçimde de olsa sürdü. Sonunda Abbâsî hane-

⁵⁴ B. R., H.W.P., s. 414.

⁵⁵ B. R., H.W.P., s. 414-415; Power, s. 150-151.

danının en son halifesi, Moğollar tarafından 1256 yılında 800 bin Bağdatlıyla birlikte öldürüldü.⁵⁶

Arapların siyasî ve sosyal sistemi, başka kusurlarla birlikte Roma İmparatorluğu'nun kusurlarına benzer kusurlara sahipti. Genelde olduğu gibi, çok evlilikle karışık monarşi, yönetici öldüğünde onun çocuklarından birinin zaferine ve bütün diğerlerinin ölümüne varan hanedan savaşlarına yol açtı. Roma'da daha çok başarılı savaşlar dolayısıyla köle sayısı yükselmisti. Zaman zaman köleler baş kaldırdı. Ticaret çok gelişmişti. Halife, doğuyla batı arasında merkezî bir konum elde edince daha da çok gelişti. Russell, 'Cambridge, *Orta Çağ Tarihi*, IV, 286'yı referans göstererek şu bilgileri aktarmaktadır: "Korkunç servete sahip olmak, sadece Çin'den gelen ipekli kumaşlar ve Kuzey Avrupa'nın kürkleri gibi pahalı eşya edinme isteğini arttırmış; İslâm imparatorluğunun genişliği, Arapça'nın dünya dili olarak yaygınlığı, İslâm ahlâk sisteminde tüccara verilen değerün yüksekliği türünden şartlar ticareti geliştirmiştir. Peygamberin kendisinin de bir tüccar olduğu ve Mekke'ye doğru çıkılan hac yolculuğu sırasında ticaret yapılmasını öğütlediği unutulmamalıdır."⁵⁷

Askerî başarı ve lojistik gibi, ticaret de Arapların, Romalılardan ve İranlılardan devraldıkları büyük yollara dayanmaktaydı. Onlar, kuzeylilerden farklı olarak bu yolların bozulmasına meydan vermemişlerdi. Bununla birlikte imparatorluk yavaş yavaş bölümlere ayrıldı, İspanya, İran, Kuzey Afrika ve Mısır birbiri ardından hemen bütünüyle bağımsızlıklarını kazandı. Arap ekonomisinin en iyi özelliklerinden biri olan tarım, özellikle suyu kıt bir yerde yaşamak dolayısıyla öğrenilen ustalıklı sulama sistemine dayanıyordu. Bugün İspanya tarımı, Arap sulama çalışmalarından yararlanmaktadır.⁵⁸

Russell, M. S. 1000'li yıllara kadar dünyada pek çok çalkantılı olayın ortaya çıktığını belirtmekte ve bu arada **Arapların**, Doğu Roma İmparatorluğu'nun büyük bir bölümünü fethettiklerini ve Afrika ve İspanya'ya yerleştiklerini, Fransa'yı tehdit ettiklerini, hatta arada bir fırsat düştükçe Roma'yı yağmaladıklarını (Arabs conquered...sacked Rome) vurgulamaktadır.⁵⁹

Russell, kendilerinin (batılıların), 600 yılından 1000 yılına kadar geçen zamanı göstermek için "Karanlık Çağlar" (the Dark Ages) terimini kullanmalarının, dikkatlerinin, gereksiz yere Batı Avrupa üzerinde yoğunlaştığına işaret ettiğini belirtmektedir. Oysa o, bu dönemde Doğu'da büyük medeniyetlerin var olduğunu vurgulamaktadır. Tang hanedanının yaşadığı zamanı kapsayan bu dönem, Çin çömlekçiliğinin en büyük çağıdır ve başka açılardan da çok dikkate değerdir. Hind'den İspanya'ya kadar parlak bir **İslâm medeniyeti** (the brilliant civilization of

⁵⁶ B. R., H.W.P., s. 415.

⁵⁷ B. R., H.W.P., s. 415-416.

⁵⁸ B. R., H.W.P., s. 416.

⁵⁹ B. R., H.W.P., s. 306.

İslam) filizlenmiştir. Ona göre, bu sırada Hıristiyanlık için kayıp olan şey, medeniyet için kayıp değildir. Aksine durum tam tersinedir. Hiç kimse Batı Avrupa'nın otorite ve kültür bakımından daha sonra ön plâna geçebileceğini tahmin edemiyordu. Batı Avrupa medeniyeti, bize medeniyet gibi görünüyor. Fakat bu, dar bir görüştür. Batı medeniyetinin kültürel içeriğinin pek çoğu, Doğu Akdeniz'den, Yunanlılardan ve Yahûdîlerden gelmektedir. İktidara gelince Batı Avrupa, Punik (Kartacalılar) savaşlarından Roma'nın düşmesine, kabaca M. Ö. 200 yılından M. S. 400 yılına kadar altı yüzyıl egemendi. Bu zamandan sonra Batı Avrupa'da hiçbir devlet, iktidar bakımından Çin, Japonya ya da **Halifelik** (the Caliphate) ile karşılaştırılmazdı.⁶⁰

Bu yaklaşım, onun düşünce tarihine bakışı konusunda gerçekçi ve doğruların olduğu gibi benimseyici bir tavrın ifadesi olduğu gibi, aynı zamanda kendi kültür ve medeniyetini savunma konusunda, başka medeniyetlerin durumunu görme-yen, görmek istemeyen ve yanlı bakış sergileyenleri eleştiren bir duruşun örneği olarak değerlendirilebilir.

Russell'a göre, Rönesans'tan beri batının üstünlüğü, kısmen bilime ve bilimsel tekniğe, kısmen Orta Çağ boyunca yavaş yavaş gelişmiş olan siyasî kurumlara bağlıydı. Şeylerin doğasında, bu üstünlüğün devam edeceğini gösteren herhangi bir sebep yoktur. Şimdiki savaşlarda, büyük askerî güç, Rusya, Çin ve Japonya tarafından ortaya konulmuştur. Bütün bunlar, Batı tekniğini Doğu ideolojisiyle (Bizans, Konfüçius ve Shinto öğretileri) bağdaştırır. Hindistan, özgürlüğüne kavuşabilirse başka bir Doğu unsurunu ortaya koyacaktır. Gelecek birkaç yüzyıl içinde, medeniyet, eğer devam ederse, Rönesans'tan bu yana sahip olduğu çeşitlilikten daha çoğuna sahip olacaktır. Yenilgiye uğratılması, otoriteye ve kuvvete dayalı emperyalizmden daha zor olan bir kültür emperyalizmi vardır. Batı Roma İmparatorluğu'nun düşmesinden çok sonra, gerçekte Reform'a kadar bütün Avrupa kültürü, Roma emperyalizminin izini taşımıştır. O batılılar için, şimdi Batı Avrupa'ya ait olan emperyalist bir renge sahiptir. Eğer halen devam etmekte olan savaştan sonra⁶¹, Batı kendini bu dünyaya yabancı duymak istemiyorsa, Asya'nın, sadece siyasî bakımdan değil, aynı zamanda kültürel bakımdan da kendisine denk düşüncelere sahip olduğunu kabullenmek zorundadır. Russell, bunun getireceği değişmelerin ne olacağını bilmediğini; fakat değişmelerin derin ve büyük bir öneme sahip olacağına emin olduğunu ileri sürmektedir.⁶²

SÜİFD / 18

68

Russell, Roma sentezciliğinin, Yunan kuşkululuğu tarafından yavaş yavaş eritildiğini ve yerini Rönesans dönemine kadar dünyaya egemen olan, Hıristiyan ve **Müslüman sentezlerine** (Mohammedan Synthesis) bıraktığını ifade etmektedir. Ona göre, Rönesans, Batı Avrupa'da kısa süren çok parlak bir entelektüel ve

⁶⁰ B. R., H.W.P., s. 395.

⁶¹ Russell, burada I. Dünya Savaşı'na gönderme yapmaktadır.

⁶² B. R., H.W.P., s. 395.

sanat dönemine yol açmış, onu da politik kaos ve sade insanların bu türden saçmalıkları bırakıp din savaşlarında birbirlerini öldürmek gibi işlere el atma kararlılığı izlemiştir.⁶³

Russell, Müslümanların fetihlerinin durdurulması ve engellenmesinin batı açısından tarihteki önemine şu şekilde vurgu yapmaktadır: "1000 yılını (tarihte) dönüm noktası yapan şey, en azından Batı Avrupa'yı ilgilendirdiği ölçüde, **Müslümanlar** (Mohammedans) ve kuzey barbarları tarafından girilen fetih hareketlerinin durdurulması olayıdır. Gothlar, Lombardlar, Macarlar ve Normanlar birbirini takip eden dalgalar halinde geldiler. Her kitle arka arkaya Hıristiyan yapıldı. Fakat her dönüşüm, medenî geleneği zayıflattı. Batı imparatorluğu, pek çok barbar krallıklara ayrıldı. Krallar, yönetimleri altında bulunanlar üzerindeki otoriteyi kaybettiler. Normanlar, medeniyete yetenekli olduklarını kanıtladılar ve Sicilya'yı Saraken'lardan geri alıp İtalya'yı **Müslümanlardan** (Mohammedans) korudular."⁶⁴

Ona göre, Skolastikler, ya kutsal yazılara ya da önce Platon'a, sonra Aristoteles'e başvurdular. Onlar, özgün oldukları zaman da bu olguyu gizlemeye çalıştılar. Skolastikler, yine de Aristoteles'e saygı duymuşlarsa bile **Araplardan** çok daha özgünlük gösterdiler. Gerçekten, skolastiklerin özgünlüğü, Plotinus (204-270)'tan ve az çok Augustinus (354-430)'tan beri gösterilen özgünlükten fazlaydı. Düşüncede olduğu gibi siyasette de aynı şekilde öne çıkan özgünlük vardı.⁶⁵

Haçlı Seferleri, Russell'in tezine göre, **İslâm'ın yükselişinden önce (before the rise of Islam) var olan durumu geri getirme çabasıydı.**⁶⁶ O, Haçlı Seferleri'nin kendilerini, savaş olarak değil, kültür tarihi açısından ilgilendirmekte olduğunu söylemektedir. Papalığın, Haçlı Seferleri'nde ön plâna geçmesi doğaldır. Çünkü bu seferler, hiç değilse dışardan dinîdir. Papaların gücü savaş propagandasıyla artıyor, din araç yapıyor. Bu savaşların başka önemli bir etkisi de çok sayıda Yahûdî'nin soykırımıdır. Öldürülmeyen Yahûdîler ise maldan mülkten yoksun bırakılmış ve zorla vaftiz edilmiştir. İlk Haçlı Seferi sırasında Almanya'da, üçüncü Haçlı Seferi sırasında Aslan Yürekli Richard (1157-1199)'ın tahta çıkmasıyla İngiltere'de bir hayli Yahûdî'nin canına kıyılmıştır. Yahûdîlere karşı girişilmiş en tüyler ürpertici vahşiliklere sahne olan yerlerden biri, ilk Hıristiyan imparatorunun saltanat sürmeye başladığı York'tur. Haçlı Seferleri'nden önce, doğudan gelen malların Avrupa'da alım satımı üzerine Yahûdîler hemen hemen tekel kurmuşlardı. Seferlerden sonra Yahûdîlerin uğradığı eziyet sonucu, bu ticaret büyük ölçüde Hıristiyanların eline geçmiştir.⁶⁷

⁶³ Bertrand Russell, *Sceptical Essays*, London, 1961, s. 148.

⁶⁴ B. R., H.W.P., s. 394.

⁶⁵ B. R., H.W.P., s. 422-423.

⁶⁶ B. R., H.W.P., s. 422-423.

⁶⁷ B. R., H.W.P., s. 427.

Russell, 1219'da doğuya giden Franciscus (1182-1226)'un⁶⁸, kendisine incelelikle davranan, ama bir Müslüman olarak kalan **Sultan'ın** önünde (before the Sultan) vaaz verdiği; ancak onun, geri dönünce, müridleri olan Fransiskanların ev sahibi olduklarını gördüğünü, çok üzüldüğünü ve Papanın, onu bu konuda taviz vermesi için ikna ettiğini ya da zorladığını, ölümünden sonra ise onu azizleştirdiğini ve yoksulluk kuralını yumuşattığını ifade etmektedir.⁶⁹

Russell, Bizanslıların birkaç dinî noktayı kabul edip, Batı'nın yardımını alacakları yerde geleneğe bağlı kalmak yolunu seçtiklerini ve Türklerin önünde yenildiklerini belirtmiştir.⁷⁰ Ona göre, **Türkler**, antik dönemin arda kalan son örneği olan **İstanbul'u ele geçince**, Yunan mültecileri İtalya'da hümanistlerce hoş karşılanmışlardır.⁷¹

İstanbul'un fethedilmesi sonrasında bazı Bizanslı bilgin ve düşünürlerin İstanbul'u terk edip İtalya'daki küçük devletlere sığındıkları ve oradaki prens ve yöneticilerin de bunlara iyi davrandığı şeklinde ileri sürülen tez, İstanbul'un fetih tarihi olan 1453 yılından çok önce, bazı dinî veya siyasî nedenlerle İstanbul'dan ayrılmak ve İtalya'ya gitmek durumunda kalan ve fetih tarihinden önce İtalya'nın bazı şehirlerinde okullar açmış olan George Gemistus Plethon (1355-1450/52), Theodorus Gaza (1398-1478), Bessarion (1403-1472) gibi örnekler bilinmekte iken haklılığı savunulacak bir tez değildir.⁷²

Russell'in belirttiğine göre, Dördüncü Haçlı Seferi sırasında, Venedik'in, İstanbul'un fethi için direnmesi, Venedik'in ticaretini artırmış; tersine **Türkler, İstanbul'u ele geçince bu ticaret büyük darbe yemiştir.**⁷³

Russell, Napoli ve Sicilya'yı, topraklarına katan II. Friedrich'in, **İslâm** modeline (Mohammedan model) uygun, aydınlanmış; fakat despotik ve feodal soyluluğun güç kazanmasına izin vermeyen mutlak bir monarşi (absolute monarchy) ortaya koyduğunu ileri sürmektedir.⁷⁴ Russell'in, buradaki vurgusunu, Frederick zamanında Müslümanların ülke yönetimlerinin gösterdikleri bir monarşi olarak anlamak daha doğru olur. Gerçi o, daha önce de söz ettiğimiz gibi, Peygamberin de bir tek adam yönetimi ortaya koyduğunu, dolayısıyla İslâm'ın yönetim anlayışının, monarşi olarak geliştiğini iddia etmiştir.

⁶⁸ Franciscus, Fransiskan tarikatının kurucusu. O, insanın kendini yoksulluğa adanmasını mümkün olan en dar anlamda almış, kendisini takip edenlerin, evlere ya da kiliselere sahip olmasına karşı durmuştu. Fransiskanlar, yiyecek dilenen, yatacak yeri olmayan kişilerdi. Konuksever, iyiliksever birine rastgelirlerse yatacak bir yer bulmuş oluyorlardı. Bkz. Mircea Eliade - Ioan P. Couliano, A.g.e., s. 130; Bkz. Şinasi Gündüz, A.g.e., s. 132-133.

⁶⁹ B. R., H.W.P., s. 441.

⁷⁰ B. Russell, *Eğitim ve Toplum Düzeni*, s. 12.

⁷¹ B. R., H.W.P., s. 475.

⁷² Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, İstanbul, 1967, s. 237.

⁷³ B. R., H.W.P., s. 484.

⁷⁴ B. R., H.W.P., s.486.

Russell, 'Komünizm ve Kapitalizm'in yan yana yaşamayı öğrenip öğrene-meyecekleri' şeklinde kendisine yöneltilen bir soruya, 'bunun mümkün olacağı, sadece onların birbirlerine alışmaları gerekeceğini söyleyerek, Hıristiyanlarla Müslümanlar arasında altı yüz yıl süren ve kimsenin birbirini alt edemediği savaşlardan sonra, akli başında birinin çıkıp, "yeter artık, bu savaş, ne diye dost olmayalım?" dediğini ve dost olduklarını, ama Kapitalizm ve Komünizm'in de bunu yapmak için altı yüz yıl beklemelerinin gerekmediğini, zira Hıristiyan ve Müslümanların yaptığı gibi altı yüz yıl beklenirse dünyada kimsenin kalmayacağını öne sürmektedir.⁷⁵

Russell'a göre, savaş, insanların dinen hangi tarafta yer alacağı konusunda hep etkili olmuştur. Hıristiyanlık ile İslâm arasındaki çekişmelerde hangi memleketin Hıristiyan, hangi memleketin Müslüman olacağına savaş karar verirdi. Protestanlarla Katolikler arasında karar, yine askeri zaferlere yahut yenilgilere bağlıydı. Amerika, kuzeyi ve güneyi ile Hıristiyan'dır; çünkü Avrupa silâhları Kızılderililerin silâhlarından daha tesirliydi.⁷⁶

Russell, 'Müslümanların, Tours Savaşı'nı kazansalardı, nelerin yaşanabilecek olduğu'na dair Gibbon (1737-1794)'un, ileri sürdüğü spekülasyonlara dikkat çekmekte ve eğer Müslümanlar o savaşı kazansalardı, bugünkü dünyanın, şimdikiinden pek farklı olmayacağından şüphe edilebileceğini belirtmektedir. Ayrıca o, dinî taassubun, din savaşlarının bir şeye yaramadığının anlaşılması üzerine, yavaş yavaş kaybolmaya yüz tuttuğunu, Katoliklerle Protestanların, Hıristiyanlarla Müslümanların birbirlerinin varlığına katlanmaya alıştıklarına işaret etmektedir.⁷⁷

Ona göre, her ülkede insanların büyük bir bölümü, kendilerinininkinden farklı olan evlilik törelerinin ahlâka aykırı olduğuna inanmışlardır; bu görüşe karşı çıkanlar ise kendi sorumsuz yaşam tarzlarını haklı kılmayı amaçlamaktadırlar. Hindistan'da geleneklere göre dul kadınların yeniden evlenmeleri, akıl almaz ölçüde korkunç bir şey sayılır. Katolik ülkelerde boşanmak çok büyük bir günah olarak düşünülürken evlilikte sadakat kurallarına yapılan bazı ihlaller, en azından erkeklerce yapılmışsa, hoşgörülle karşılanır. Amerika'da boşanmak kolaydır, ama evlilik dışı ilişkiler şiddetle kınanır. **Müslümanlar**, batılılara çok aşağılayıcı gelen çok eşliliğe inanır. Bütün bu farklı görüşler aşırı bir şiddetle savunulur ve bunlara karşı gelenler çok acımasızca cezalandırılır. Ancak yine de, bu ülkelerden hiç kimse kendi ülkesindeki törenin insan mutluluğuna katkısından diğerlerinden daha çok olduğunu göstermek için en ufak bir çaba sarf etmez.⁷⁸

Batı Avrupa ile Amerika kıtasındaki diğer ülkeler Amerika Birleşik Devletleri'nin; Türkiye, İran ve Çin'in büyük bölümü Sovyetler'in etki alanındadır. Bu bölünme, Orta Çağ'daki Hıristiyanlarla Müslümanlar (Mussulman) arasındaki

⁷⁵ Bertrand Russel, *Dünya Görüşüm*, Ankara, 1970, s. 37.

⁷⁶ Bertrand Russel, *Sağduyu ve Atom Savaşı*, (Çev. Avni Yakaloğlu), Ankara, 1960, s. 46.

⁷⁷ Bertrand Russel, A.g.e., s. 90.

⁷⁸ Bertrand Russel, *Sceptical Essays*, s. 11-12.

bölmeyi andırmaktadır. Aynı türden inanç farkı, aynı amansız düşmanlık, daha büyük ölçülerde olsa da, benzer şekilde bölgesel bölünme söz konusudur. Orta Çağ'da, Hıristiyan devletler arasında, Müslüman devletler (Mohammedan Powers) arasında nasıl savaşlar olduysa, bu iki büyük grup içinde de savaşlar olacaktır; ancak bu savaşların er veya geç, gerçek barış antlaşmalarıyla son bulmasını umabiliriz.⁷⁹

Russell, Hindlilerin, öküz eti yememeleri nasıl 'tabu ahlâk' gereği ise, Müslüman ve Yahûdîlerin de domuz eti yememelerinin de 'tabu ahlâk' gereği olduğunu, ama bunun nedeninin aranması gerektiğini ileri sürmektedir.⁸⁰

Yine Russell, **doğuda** insanlara inandıkları dinlere göre çeşitli kanunların uygulandığını, eğer inançlarda çok büyük farklılıklar varsa bunun, bir özgürlük belirtisi olarak gerekli bir şey olduğunu ileri sürmektedir.⁸¹ Gerçi Russell, burada genel olarak 'doğu' kelimesini kullanmıştır, ama Müslümanların yönetimindeki devletlerde bu uygulamanın olduğunu göz önünde tutarsak onun bu yönetimleri kastettiğini düşünebiliriz. Ayrıca o, dinin, devletin müdahale etmemesi gereken bir konu olarak tanınmakta olduğunu, bir insanın, kanunlara saygı gösterdiği sürece onun Hıristiyan, **Müslüman** ya da Mûsevî olmasının kamuoyunu ilgilendirmeyeceğini, ama kanunların da çeşitli dinlerden olanların saygı gösterebileceği şekilde yapılması gerektiğini, fakat burada da bir sınırın bulunduğunu, meselâ insan kurban etmeye hiçbir devletin rıza göstermeyeceğini düşünmektedir.⁸²

Russell, cinsel ahlâk konusunda, Müslümanların Hıristiyanlardan, Katoliklerin Protestanlardan ayrı görüşlere sahip olduklarını, anne ve babaların, çocuklarına kendilerinin de inandıkları cinsel ahlâk anlayışının öğretilmesini isteyeceklerini ve kendisinin, devletin, ailelerin bu konuda işlerine karışmasını istemediğini, ama gerilim çıkaran sorunlara girmeden, ortak görüşler için de geniş bir alanın mevcut olduğunu ileri sürmektedir.⁸³

Russell, bir Müslüman'la konuşurken Hz. Muhammed'e, bir yargıçla konuşurken de ceza kanununa karşı olmanın kabalık olduğunu, bu konulardan herhangi biri üzerinde görüşlerimizi açıklamanın, kamu görevimiz olabileceğini, ama bu kanaatlerimizi, acı ve öfke yaratacakları küçük grupların önünde açıklamanın görevimiz olamayacağını öngörmektedir.⁸⁴

Russell'a göre, "özgür düşünce" kavramının iki anlamı vardır. Dar anlamda o, 'geleneksel dinî dogmaları kabul etmeyen düşünce' demektir. Bu anlamda, Hıristiyan veya **Müslüman** (Mussulman) veya Budist veya Şintoist olmayan; ya da herhangi bir akideyi benimsemiş bir topluluğun üyesi olmayan bir kimse "özgür

⁷⁹ Bertrand Russell, *Sceptical Essays*, s. 149.

⁸⁰ Bertrand Russell, *Dünya Görüşüm*, (Çev. Cenap Yılmaz), Ankara, 1970, s. 40.

⁸¹ Bertrand Russell, *Siyasal İdealler*, (Çev. Mehmet Harmanlı), İstanbul, 1966, s. 45.

⁸² Bertrand Russell, A.g.e., s. 51.

⁸³ Bertrand Russell, *Eğitim Üzerine*, (Çev. Nail Bezel), İstanbul, 1993, s. 156-157.

⁸⁴ Bertrand Russell, *Eğitim ve Toplum Düzeni*, s. 66.

düşünür"dür. Hıristiyan ülkelerde 'özgür düşünür' diye, 'Tanrı'ya kesin bir şekilde inanmayan insana', denir; ancak bu nitelik Budist bir ülkede insanı 'özgür düşünür' yapmaya yeterli değildir.⁸⁵

Otorite, kontrol ettiği insanların iyiliğini düşünenlerin elinde olsaydı, göreceli olarak zararsız olurdu. Ancak böyle bir durumu güvence altına alacak bir yöntem henüz bilinmemektedir. Zorlamanın ve zor kullanmanın en berbat olduğu durum, kurbanın (zorlananın), emredilen işin kötü ve zararlı olduğuna kesin inanması halidir. Bir **Müslüman'ı** (a Mahomedan) domuz eti, bir Hindu'yu dana eti yemeye zorlamak, eğer mümkün olsa bile, iğrenç olurdu.⁸⁶

Russell'in İslâm kültür ve medeniyeti ile ilgili olarak öne sürdüğü bilgi ve görüşleri aktardıktan sonra onun İslâm düşüncesi ve felsefesi ile ilgili düşüncelerini belirlemeye ve sunmaya çalışalım.

C- RUSSELL'İN İSLÂM DÜŞÜNCE VE FELSEFESİNE YAKLAŞIMI

Ona göre, **İslâm dünyasının** kendine özgü ve seçkin kültürü, Suriye'de başlamasına rağmen, daha çok imparatorluğun doğu ve batı uçlarında, İspanya ve İran'da gelişmiştir. Suriyeliler fetih zamanında, Nestoriusçuların, Katoliklerce beğenilen Platon'a tercih ettikleri filozof olan Aristoteles'in hayranıydılar. Araplar, Yunan felsefesi konusundaki ilk bilgilerini Suriyelilerden elde ettiler. Böylece başlangıçtan beri onlar, Aristoteles'in Platon'dan daha önemli olduğunu düşündüler. Bununla birlikte onların Aristoteles'i Yeni-Platoncu bir görüntü içindeydi.⁸⁷

İlk olarak felsefeyi Arapça yazan ve kendisi de aslen bir Arap olarak dikkat çeken tek filozof **Kindî** (801-870/2)'dir. O, Plotinos'un Ennead'larının (Dokuzluk'lar) bazı bölümlerini çevirerek "*Aristoteles'in Teolojisi*" (*The Theology of Aristotle*) başlığıyla yayınladı. Bu kitap, Arapların Aristoteles'le ilgili düşüncelerine, bu fikirden kurtulmaları için yüzyıllar geçmesi gereken büyük bir karmaşıklık getirdi.⁸⁸

İran'da Hindistan'la ilişkiye geçmiş olan Müslümanlar, ilk astronomi bilgilerini sekizinci yüzyılda Sanskritçe yazılardan öğrenmişlerdi. Aşağı yukarı 830'da Sanskritçe'den matematik ve astronomi kitaplarını çeviren **Muhammed bin Mûsâ al-Harezmi** (780-850), XII. yüzyılda '*Algoritmi de Numero Indrum*' (*Hint Rakamları Hakkında*) adıyla Latince'ye çevrilen bir eser yayımladı. Batı, "Hind sayıları" yerine "Arap sayıları" denilen sayıları ilk kez bu eserden öğrenmiştir. **Harezmi**, cebir üzerine de Batı'da XVI. yüzyıla kadar bir ders kitabı olarak kullanılan bir kitap yazmıştır.

⁸⁵ Bertrand Russell, *Sceptical Essays*, s. 101.

⁸⁶ Bertrand Russell, *Sceptical Essays*, s. 124.

⁸⁷ B. R., H.W.P., s. 416.

⁸⁸ B. R., H.W.P., s. 416.

İran medeniyeti, XIII. yüzyıldaki Moğol istilâsı ile ciddi biçimde sarsılmasına rağmen düşünce ve sanat yönünden hayranlık verici olarak devam etti. Şair ve matematikçi olarak bildiğim tek insan olan **Ömer Hayam** (1047-1124), 1079 yılında bir takvim reformu yaptı. Onun en iyi dostu, işin tuhafı, Haşhaşîler (Assansîs) grubunun kurucusu ve efsanevî bir ün olan 'dağların kralı' (old man of the mountain) ününe sahip olan **Hasan bin Sabbâh** (1054-1124)'tı. İranlılar büyük ve önemli şairlerdi. **Firdevsî**'nin (ö. 941) *Şehnâme*'sini okuyanlar, onun Homeros'a eşit olduğunu söylemektedirler. Onlar, mistik olarak hayranlık vericiydi. Diğer Müslümanlar ise böyle değildi. Hâlâ yaşayan sûfilik, Sünnî dogmaların mistik ve alegorik yorumunda kendisine çokça toleransa müsaade etmişti ve bu grup, çok veya az da olsa Yeni-Platoncuydu.⁸⁹

Russell'a göre, Yunan etkilerini İslâm dünyasına taşıyan Nestoriusçular, görünüşlerinde salt Yunan değillerdi. İmparator Zenon (?-491), onların Edessa'daki okullarını 481 yılında kapatmıştı. Okulun bilgili kişileri, o sırada İran'a göç etmiş ve işlerini orada sürdürmüş; fakat İranlı etkilerden sıkıntı çekmişlerdi. Nestoriusçular, Aristoteles'in sadece mantığına değer verdiler, üstelik Arap filozofları öncelikli olarak onun mantığının önemli olduğunu düşünmekteydiler. Fakat onlar daha sonra Aristoteles'in, *Metafizik (Metaphysics)* ve *Psikoloji (de Anima)*'sini de incelemişlerdir. Genellikle Arap filozofları ansiklopediktirler: Onlar kimya, astroloji, astronomi, ve zoolojiyle de bizim felsefe dediğimiz şeyle ilgilendikleri derecede ilgileniyorlardı. Onlar, fanatik ve dar görüşlü olan halk tarafından kuşkuyla karşılandılar. Onlar güvenliklerini, (güvende oldukları zaman), bir dereceye kadar özgür düşünceli olan emirlerin korumasına borçludurlar.⁹⁰

Russell, iki İslâm filozofuna dikkat çekmektedir. Ona göre, bunlardan biri İran'dan⁹¹, diğeri İspanya'dan **iki İslâm filozofu, İbn Sînâ** (980-1037) ve **İbn Rüşd** (1126-1198)'dür. İbn Sînâ, daha çok Müslümanlar, İbn Rüşd ise Hıristiyanlar arasında ün kazanmıştır.⁹²

Şimdi sırasıyla önce, İbn Sînâ ve daha sonra da İbn Rüşd hakkında, Russell'in görüşlerini ortaya koymaya ve değerlendirmeye çalışalım. Önce, Russell'in bakış açısından İbn Sînâ'nın durumuna bakalım.

I- İBN SİNÂ

Russell'in belirttiğine göre, İbn Sînâ (Avicenna) 980 yılında doğmuş, hayatını, yalnızca şair için düşünülmesine alışılan saraylarda geçirmiş, 1037 yılında öl-

⁸⁹ B. R., H.W.P., s. 416-417.

⁹⁰ B. R., H.W.P., s. 417.

⁹¹ İbn Sînâ'nın İranlı olduğu düşüncesi, bir kısım düşünür ve yazarlar tarafından sıklıkla ve ısrarla vurgulansa da, onun Türk olduğu son dönemlerdeki araştırmalar sonunda anlaşılmıştır. Bkz. İsmail Yakıt, "Dipnotlar -Çevirenin Notu-", A. M. Goichon, *İbn Sînâ Felsefesi ve Orta Çağ Avrupasındaki Etkileri*, (Çev. İsmail Yakıt), İstanbul, 1993, s. 121.

⁹² B. R., H.W.P., s. 417.

müştür. İbn Sînâ, doğduğu yer olan Buhârâ'dan, 24 yaşındayken, Hîve'ye, sonra Horasan'a gitmiş, Kısa bir süre İsfahan'da tıp öğretmiş, en sonra Tahran'a yerleşmişti. Tıpta Galenos (130-200)'un yazdıklarına eklediği pek az şey olduğu halde, felsefede olduğundan daha çok ün kazanmıştı. Ancak yine ona göre, İbn Sînâ, XII. yüzyıldan XVII. yüzyıla kadar, Avrupa'da bir tıp rehberi olarak görülmüştür.⁹³ Halen İbn Sînâ'nın dünyada tıp alanında bir otorite olduğu düşünülürse, Russell'in onun hakkındaki, "Galenos'un yazdıklarına pek az şey eklediği" yargısı, biraz sert, gereksiz ve hatta tutarsız görünmektedir. Zira bu konuda George Sarton'un şu ifadeleri bu konuda açıklayıcı bir durum ortaya koymaktadır: "İbn Sînâ'nın yine bir filozof ve hekim olan ve ünü, kısmen, bu iki ilgi ve yönelime bağlanan Galen'le benzer yönleri vardır. On birinci yüzyıla değin Galen'in şöhreti eşsizdi; bu andan sonra İbn Sînâ'nın şöhreti onunkine ortak oldu, ve Rönesans'a kadar ve hatta Rönesans'tan sonra da sahalanına birlikte hükmettiler. Aslında, Bergamalı Galen ile Buhârâlı İbn Sînâ aynı değere sahiptirler, ama İbn Sînâ'nın felsefî bilgisi ve kabiliyeti kıyas bile kabul etmeyecek şekilde daha fazladır ve ayrıca tıbbî tecrübesi de daha geniştir."⁹⁴

Russell'in belirttiğine göre, İbn Sînâ, bir aziz karakterine sahip değildi. Şaraba ve kadına da düşküdü.⁹⁵ O, Sünnîliğe kuşku ile baktı. Fakat tıptaki becerisi sonucu, emirlerle dostluk kurdu. Zaman zaman, paralı Türk askerlerinin (Turkish mercenaries) düşmanlığı sebebiyle sıkıntılara düştü, bazen gizlendi, bazen hapse girdi.⁹⁶ Kelâmcıların ve ilâhiyâtçıların (theologians) düşmanlığı yüzünden, Doğu'da neredeyse bilinmeyen, fakat Batı'da Latince çevirileriyle etkili olan bir ansiklopedinin yazandı. Onun psikolojisi, empirik bir yönelime sahiptir. İbn Sînâ'nın felsefesi, Aristoteles felsefesine, kendinden önce geçen İslâm filozoflarından daha yakındır ve o, daha az Yeni Platoncu'dur. O, daha sonra Hıristiyan skolastiklerinin yaptığı gibi, "külli kavramlar (tümeller) meselesini" (the problem of universals) ele alır. Platon, külli kavramlar (tümeller)in nesnelere önce olduğu kanısındaydı. Aristoteles'in birincisi Platon'u düşündüğü (anlamaya çalıştığı), ikincisi tartıştığı (eleştiri yönelttiği) zaman ortaya çıkan iki görüşü vardı. Bu durum, yorumcu için, Aristoteles'i ideal yorum malzemesi durumuna getirir.⁹⁷

⁹³ B. R., H.W.P., s. 417.

⁹⁴ George Sarton, "İbn Sînâ: Hekim, Bilgin ve Filozof", (Çev. Remzi Demir), *Felsefe Dünyası*, Ankara, 1994, Sayı 13, s. 78-79.

⁹⁵ İbn Sînâ'nın kadına ve şaraba düşkünlüğü ile Sünnî karşıtlığı, özellikle batılılar tarafından yaygın olarak ve bazı eserlerde abartılarak anlatılmaktadır. Russell da eserinde, onun bu özelliğe sahip olduğunu iddia etmektedir.

⁹⁶ İbn Sînâ, Gazneli Mahmûd'un sarayına, orada görev yapması için çağılmış, kabul etmeyince de peşinden askerler onu saraya getirmek için görevlendirilmiştir. Russell'in burada kasdettiği durum budur.

⁹⁷ B. R., H.W.P., s. 417; Sarton, batıda, İbn Sînâ'nın felsefesinin Aristoteles'in felsefesinden bir buçuk asır önce tanınmış olmasının oldukça tuhaf olduğunu ifade etmektedir. Bkz. George Sarton, "İbn Sînâ: Hekim, Bilgin ve Filozof", (Çev. Remzi Demir), *Felsefe Dünyası*, Sayı 13, s. 82.

İbn Sînâ, İbn Rüşd ve Büyük Albertus tarafından daha sonra tekrarlanacak olan bir formül geliştirdi: "Düşünce, küllî kavramlar (tümeller)in biçim olarak nedenidir." Bundan, onun düşünceden ayrı olarak küllî kavramlar (tümeller)in varlığına inanmadığı varsayılabilir, fakat yine de bu oldukça basit ve temel bir görüş sayılabilir.

İbn Sînâ'ya göre, küllî kavramlar (tümeller), aynı zamanda nesnelere önce, nesnelere birlikte ve nesnelere sonradır. O, bunu şöyle açıklar: 'Şeyler - nesnelere, Tanrı'nın bilgisinde en öncedirler. (Sözgelimi, Tanrı, kedileri yaratmaya karar verir. Bu, Tanrı'nın 'kedi' idea'sına sahip olmasını gerektirir. Dolayısıyla "kedi" ideası tek tek kedilerden öncedir.) Küllî kavramlar (tümeller), doğal objelerde, nesnelere içindedirler. (Kediler yaratıldığında, onların her birinde kedilik bulunmaktadır.) Bizim düşüncemizdeyse küllî kavramlar (tümeller), nesnelere sonradır. (Pek çok kedi gördüğümüzde onların birbirlerine benzediklerini fark eder ve genel 'kedi' ideasına ulaşır.) Russell'a göre, bu görüş, açıkça değişik teorilerle uzlaşma sağlamak ve bu teorileri uzlaştırmak amacını taşımaktadır.⁹⁸

Russell'in bakış açısından İbn Sînâ'nın durumunu ortaya koyduktan sonra, şimdi de onun İbn Rüşd'ü değerlendirip yaklaşımını belirlemeye çalışalım.

2- İBİN RÜŞD

İbn Rüşd (Averroes, 1126-1198) İslâm dünyasında İbn Sînâ'nın yaşadığı yerin tam öbür ucunda yaşamıştır. Kurtuba'da doğan İbn Rüşd'ün babası ve büyük babası kadıydı. Kendisi de önce Sevilla'da, sonra Kurtuba'da kadı idi. İbn Rüşd, önce ilâhiyat ve fıkıh, sonra tıp, matematik ve felsefe öğrenimi gördü. O, halife Ebû Ya'kûb Yûsuf'a, Aristoteles'in eserlerinin çözümlemesini yapabilecek yetenekte bir kişi olarak önerilmişti. Bununla birlikte o, Yunanca bilmezdi. Ebû Ya'kûb Yûsuf, İbn Rüşd'ü korumasına almış, 1184'te kendi doktorluğuna atamış, fakat ne yazık ki hasta olan Ebû Ya'kûb iki yıl sonra ölmüştür.

Yûsuf'un yerine geçen Ya'kûb Mansûr, 11 yıl babasının başlatmış olduğu koruyuculuğu sürdürmüştü, sonra Sünnîlerin karşı durmasından telâşa düşerek filozofu bulunduğu konumdan uzaklaştırmış, önce Kurtuba yakınlarındaki küçük bir saraya, sonra Fas'a sürgün etmiştir, İbn Rüşd, gerçek imanını sarsma pahasına eskilerin felsefesini incelemekle ve öne çıkarmakla suçlandı. Mansûr, 'Tanrı'nın, doğruluğun akıl tarafından tek başına, başka herhangi bir yerden yardım görmeksizin bulunacağını düşünenleri cehennem ateşinde yakacağını' ifade eden bir ferman çıkardı. Mantık ve metafizik konusunda, bulunan bütün eserler ateşe atıldı.⁹⁹ Bu noktada, "İbn Rüşd'ün, ölümünden kısa bir süre önce yeniden göze girerek görevine döndüğünün söylendiği" dipnotta belirtilmektedir.

⁹⁸ B. R., H.W.P., s. 418; İbn Sînâ'nın, Allah'ın nesnelere bilmesi konusundaki fikirlerinin daha geniş bir değerlendirmesi için bkz. A. M. Goichon, *İbn Sînâ Felsefesi ve Orta Çağ Avrupasındaki Etkileri*, s. 46-49; Oliver Leaman, *Orta Çağ İslâm Felsefesine Giriş*, (Çev. Turan Koç), Kayseri, 1992, s. 152-156.

⁹⁹ B. R., H.W.P., s. 418.

Bundan kısa bir süre sonra İspanya'daki Fas toprakları, Hıristiyan fetihleri dolayısıyla giderek küçüldü, İspanya'daki İslâm felsefesi (muslim philosophy), İbn Rüşd ile sona erdi ve İslâm dünyasının öteki bölümlerinde aşırı ve uç bir Sünnîlik, düşünceye (speculation) son verdi.¹⁰⁰

Russell, Ueberweg (1826-1871)'in, oldukça şaşkıncı ve eğlenceli biçimde "İbn Rüşd'ün, Sünnî dışılıkla suçlanmasına" karşı savunmayı üstlendiğini ileri sürer. Çünkü Russell'a göre, böyle bir mesele hakkında söz söylemek Müslümanlara düşer. Ueberweg, mistiklere göre Kur'ân'ın her metninin 7 veya 70 ya da 700 türlü yoruma açık olduğunu, onun lafzî anlamının ise yalnızca bilgisiz halk için söz konusu olduğuna işaret eder. Bundan bir filozofun öğretisinin, Kur'ân'la çatışmayabileceği ileri sürülebilir. Çünkü 700 yorum arasında en azından biri, filozofun söylemek durumunda kaldığı şeye uygun düşer. Bununla birlikte İslâm dünyasında, bilgisiz kişilerin Kutsal Kitâb'ın sunduğu dışına çıkan her bilgiye itiraz ettiği anlaşılıyor. Özel bir ayrı ve aykırı düşünce ortaya çıkmamış olsa bile bu tehlikelidir. Halkın, Kur'ân'ı sözel olarak anlayacağı, fakat bilge kişilerin buna ihtiyacı olmadığı şeklindeki mistik görüşün, geniş halk desteği kazanma ihtimali oldukça azdır.¹⁰¹

İbn Rüşd, ilk asırdaki bilgilerin pek çoğunun, şeriatın bir zâhiri, bir de bâtını bulduğunu, ilim ehli olmayanların ve anlayabilecek güçte bulunmayanların şeriatın bâtını bilmeleri gerekmediğini söylediklerinin nakledildiğini ifade eder,¹⁰² o, eğer fıkıhçının gerektiği zaman te'vîl yapabilmesi mümkün ise, burhân bilgisine sahip olan kimselerin de yapabilmesinin daha uygun olacağını, çünkü fıkıhçının yanında zannî kıyas varken, 'arif'in yanında yakînî kıyasın bulunduğunu dile getirmektedir.¹⁰³ Ancak o, her şeyin te'vîlinin yapılabileceği ve herkesin te'vîl yapabileceğini benimsememekte ve dolayısıyla Russell'ın, "her yorumun doğru olacağı ve hiçbir yorumun yanlış olmayacağı" şeklinde ironik bir üslûpla dile getirdiği eleştirisine yer kalmayacak ölçüde te'vîl yapacak olanlar ve te'vîl yapılacak olanlar hakkında, hatta yapılan te'vîllerin açıklanması konusunda da şartlar ve sınırlar koymaktadır.¹⁰⁴

İbn Rüşd, Russell'ın iddialarına göre, gereksiz yere Aristoteles'in Yeni Platonculuk etkisinde kalmış olan Arap yorumunu düzeltmeye girişmiş, Aristoteles'e, bir din kurucusuna gösterilen saygıyı göstermişti. Russell'a göre, bu saygı, İbn Sînâ tarafından gösterilen saygıdan bile fazlaydı. O, Aquinolu Thomas (1225-1274)'in da aynı şekilde düşündüğü, "aklın, Tanrı'nın varlığını, vahiyden bağımsız olarak bulabileceği" düşüncesine sahipti. İbn Rüşd ölümsüzlük konusunda, Aristoteles'e daha çok yaklaşıyor. O, ruhun ölümlü, düşüncenin ve aklın (nous) ölümsüz olduğunu düşünüyordu. Bununla birlikte düşüncenin ölümsüzlüğü, bedensel (personal)

¹⁰⁰ B. R., H.W.P., s. 418.

¹⁰¹ B. R., H.W.P., s. 418-419.

¹⁰² İbn Rüşd, *Faslu'l-Makâl*, (Felsefe-Din İlişkisi, Neşr. ve Çev. Bekir Karlığa), İstanbul, 1992, s. 79.

¹⁰³ İbn Rüşd, A.g.e., s. 76.

¹⁰⁴ Bkz. İbn Rüşd, A.g.e., s. 102 ve sonrası.

ölümsüzlüğe imkân sağlamaz. Çünkü düşünce, değişik kişilerde ortaya çıktığında, bir tektir ve aynıdır. Doğal olarak bu görüş, Hıristiyan filozoflar tarafından karşı çıkışla karşılanmıştır.¹⁰⁵

İbn Rüşd, kıyamette dirilişin, insanlara cismanî ifadelerle anlatılmasının, rûhânî ifadelerle anlatılmasından daha iyi olduğunu belirtir ve bu konuda Kur'ân'dan ve hadisten örnekler verir. O, Gazzâlî'nin, *Tehâfutü'l-Felâsife*'de rûhânî dirilmenin hiçbir Müslüman tarafından ileri sürülmediğini; bir başka kitapta ise, böyle bir şeyi sûflerin söylediklerini belirttiğini vurgulamaktadır. Buna göre de cismanî dirilmeyi değil, rûhânî dirilmeyi ileri süren ve böyle bir dirilmeyi mümkün gören kimsenin, herkesçe ortaklaşa kabul edildiği üzere küfürle suçlanamayacağını, fakat Gazzâlî'nin, *Tehâfutü'l-Felâsife*'nin dışında başka bir kitapta da küfürle suçlamayı, sanki herkesin birleştiği bir hususmuş gibi sürdürdüğünü ifade etmektedir.¹⁰⁶

Russell'a göre, İbn Rüşd, daha sonraki İslâm filozoflarından çoğu gibi mü'min olmasına rağmen aşırı Sünnî değildi. İmana zararlı diye bütün felsefeye karşı çıkan bir Sünnî kelâmcılar grubu vardı. Bunlardan biri, *Tehâfutü'l-Felâsife (Filozoflann Tutarsızlığı (Düşüşü) – Destruction of the Philosophers)* adlı eserin yazarı olan Gazzâlî (1058-1111) idi. Gazzâlî bütün gerekli ve geçerli doğrunun, Kur'ân'da bulunduğu için vahiyden bağımsız düşüncenin gerekli olmadığına işaret etmekteydi. İbn Rüşd, bu kitaba *Tehâfutü't-Tehâfutü'l-Felâsife ('Filozoflann Tutarsızlığının Tutarsızlığı – Destruction of the Destruction)* adlı eserle cevap verdi. Gazzâlî'nin filozoflara karşı özellikle savunduğu dinî dogmalar, 'dünyanın zamanda yoktan yaratılışı', 'ilâhî sıfatların gerçekliği', 'bedenin yeniden dirilmesi' idi. İbn Rüşd, dine, felsefi doğruluğu alegorik biçimde içerdiği anlayışıyla bakar. O, bu görüşü, özellikle yaratılışa uygular. O, yaratılışı kendi felsefi kabiliyeti çerçevesinde Aristotelesçi bir tarzda yorumlar.¹⁰⁷

Russell'a göre, İbn Rüşd, İslâm felsefesinden çok Hıristiyan felsefesinden önemlidir. O, İslâm felsefesi için ölü bir son, Hıristiyan felsefesi için ise bir başlangıçtı.

Russell'ın işaret ettiğine göre, Michael Scott (?-1236), İbn Rüşd'ü, XIII. yüzyılın başlarında Latince'ye çevirmiştir. Eserin (*Tehâfut et-Tehâfut el-Felâsife*), XII. yüzyıla ait olduğu düşünülürse, Avrupa'da bu kadar erken çevrilmesi şaşırtıcıdır. Eserin etkisi, sadece skolastiklerde değil, profesyonel olmayan özgür düşünce sahiplerinin çoğunluğu üzerinde de büyüktü. Onun etkisinde kalanlar ölümsüzlüğü inkâr ettiler ve 'İbn Rüşdcüler' (Averroists) olarak adlandırıldılar. Profesyonel filozoflar arasındaki hayranları, özellikle Fransiskanlar arasında ve Paris Üniversitesinde bulunuyordu.¹⁰⁸

¹⁰⁵ B. R., H.W.P., s. 419.

¹⁰⁶ İbn Rüşd, *Tutarsızlığın Tutarsızlığı*, (Çev. Kemal Işık-Mehmet Dağ), Samsun, 1986, s. 331-332.

¹⁰⁷ B. R., H.W.P., s. 419.

¹⁰⁸ B. R., H.W.P., s. 419.

Aslında Russell'in da belirttiği gibi, İbn Rüşd'den etkilenen ve batıda Averroistler olarak bilinen onun takipçileri, hatta onun okulunda bulunan Avrupalı öğrencilerinin varlığı göz önünde bulundurulursa, onun eserinin bu tarihte çevrilmesini erken olarak nitelemek, belki daha şaşırtıcı olarak değerlendirilmelidir. Çünkü İbn Rüşd, Avrupa'ya ve batıya çok çok uzak olan doğunun ve İslâm coğrafyasının en doğusunda yaşamamıştır. O, bizzat Avrupa'nın içinde ve hatta yaşadığı yıllardaki Endülüs medeniyetinin durumu düşünülünce, tam merkezinde bulunmaktadır.

Russell, Arap felsefesinin (Arabic philosophy) özgün (original) bir düşünce olarak önemli olmadığını iddia etmektedir. Ona göre, İbn Sînâ ve İbn Rüşd gibi kişiler, aslında yorumcudurlar.¹⁰⁹

Frederic Artz, Bertrand Russell'in sandığı gibi, **İbn Sînâ** ve **İbn Rüşd'ün**, hiç kuşkusuz 'yalnızca yorumcular' olmadıklarını, ve düşünce iletilicileri olarak Müslüman felsefecilerin önemleri açısından birinci sınıf olduklarını belirtmektedir.¹¹⁰

Weber de Orta Çağ'da Müslümanların eliyle doğuda ve batıda pek çok düşünce okulunun kurulduğunu, Orta Çağ tarihinde biricik olan hoşgörü sayesinde, Müslümanlarla Yahûdî ve Hıristiyanların, gerek hoca, gerek öğrenci olarak birbirleriyle kaynaştıklarını, orada okutulan bilim ve Arap felsefesinin en başta monoteizmi ve bilginin evrenselliği dolayısıyla kendini tercih ettirenin Aristoteles'in tefsiri olduğunu; ancak öte yandan Kindî, Fârâbî, İbn Sînâ, Gazzâlî, İbn Bâcce, Ebû Bekr ve İbn Rüşd gibi birinci sınıf filozof ve bilginlerin varolduğunu vurgulamaktadır.¹¹¹

Gerçekten de İslâm filozoflarının çoğu, İbn Sînâ ve İbn Rüşd de dahil olmak üzere Yunan felsefesini, özellikle de Aristoteles'in eserlerini yorumlamışlardır. Bunu, onların eserlerinin isimleri gösterdiği gibi, bizzat kendileri de söylemektedirler. Ancak meselâ İbn Sînâ, Yunan felsefesi yanında belki ona alternatif olarak, özgün "Doğu Felsefesi ve Doğu Mantiği" kurmayı da denemiştir. '*Kitâbu'l-Hikmeti'l-Meşnkıyye*' ve bu eserin bir parçası sayılan, '*Mantik el-Meşnkıyyîn*' adlı eserlerini bu gaye ile kaleme almıştır.¹¹²

Aslında Russell, gerek Gazzâlî'yi, gerekse diğer İslâm filozoflarını çok iyi tanımıyordu. Çünkü o, İslâm filozoflarından, sadece İbn Sînâ ve İbn Rüşd'ün dikkat çeken filozoflar olduğunu ve bunları da orijinal bulmadığını belirtmiştir. Onun bu konudaki bilgileri ve fikirleri, ortalama bir felsefe okurunun bilebileceği kadar

¹⁰⁹ B. R., H.W.P., s. 420.

¹¹⁰ Frederic Artz, *Orta Çağların Tini*, (Çev. Aziz Yardımlı), İstanbul, 1996, s. 132.

¹¹¹ Alfred Weber, *Felsefe Tarihi*, s. 145-146.

¹¹² Bkz. Mâcid Fahrî, "Fihristü Kütübi İbn Sînâ", İbn Sînâ, *Kitabu'n-Necât*, (Thk. Ve Tkd. Mâcid Fahrî), Beyrut, 1985, 36; Bkz. Mehmet Bayraktar, *İslâm Felsefesi Tarihi*, Ankara, 1988, s. 224; Macit Fahrî, *İslâm Felsefesi*, (Çev. Kasım Turhan), İstanbul, 1992, s. 121, 141; Muhammed İkbâl, *İslâm Felsefesine Bir Katkı*, (Çev. Cevdet Nazlı), İstanbul, 1995, s. 40; Hasan Şahin, *İslâm Felsefesi Tarihi Dersleri*, Ankara, 2000, s. 94; A. M. Goichon, *İbn Sînâ Felsefesi ve Orta Çağ Avrupasındaki Etkileri*, s. 33.

genel ve sathî düzeyde olup, orijinal kaynaklardan hareket edilerek sunulmuş bilgiler değildir.¹¹³

Mehmet Aydın'ın belirttiği gibi, "teknik anlamda din felsefesinin en büyük sistemcileri Fârâbî ve İbn Sînâ gibi İslâm filozoflarıdır. Bu insanlar, Aziz Thomas, Duns Scotus gibi Hıristiyan filozofların gerçek anlamda üstatlarıdır. Din alanında filozofça bakış tarzının imkân ve sınırlarının gösterilmesinde Gâzzâlî, Hume ve Kant'tan daha geride değildir. Bazı dinlerin ilâhiyâtı, klâsik kelâmın bir bölümü mesabesinde. Dünya dinlerinin birçoğunda bugün bile derin mistik hayatı anlatacak ifade zenginliği yokken, terminolojisi, metodu vesairesiyle insanı hayrete düşüren bir tasavvuf vardır. İslâm'ın "felsefesi", "kelâmı", ve "tasavvufu" da insanlık tarihinin yüz akı bir başarısıdır ve bu başarıyı "oralarda felsefe yoktur" diyerek görmezlikten gelmenin, artık cahillik, bağnazlık ve peşin hükümlülük olduğunu anlamamız gerekir."¹¹⁴

Russell'a göre, genellikle İslâm'da, bilimci filozofların mantık ve metafizik görüşleri Aristoteles'ten, tıp görüşleri Galenus'tan, matematik ve astronomi görüşleri Yunan ve Hind kaynaklarından gelir. O, mistikler arasındaki dinî felsefenin eski İran inançlarının bir kısmı olduğunu iddia etmektedir. Ona göre, Arapça yazarlar, matematik ve kimya alanında bazı özgünlükler gösterdiler. Kimya alanındaki yenilik, Simya araştırmalarının rastgele ve önemsiz sonucudur.¹¹⁵

Russell, İslâm bilginlerinin, önceki milletlerin bilginlerinin ortaya koydukları kaynaklara dayanmakta olduğunu ve onların pek fazla yeni görüş, düşünce ve buluş yapmadıkları, bazı buluşlarının da rastgele olduğunu iddia etmektedir, ama bilim ve teknoloji tarihi alanında yapılan araştırmalar, onların katkılarını açık bir şekilde ortaya koymaktadır.¹¹⁶

Acaba, İslâm felsefesinin ve filozoflarının batı felsefesi ve filozofları üzerinde herhangi bir etkisi olmuş mudur? Eğer olmuşsa, bu etki, hangi İslâm filozoflarının, hangi batı filozofları üzerinde, hangi konularda ve nasıl bir yansıma ortaya koymuştur? Russell'in bu konudaki düşünceleri ve yaklaşımı nedir? Şimdi bu soruların cevaplarını Russell'in görüşleri çerçevesinde değerlendirmeye çalışalım.

3- İSLÂM FELSEFESİNİN BATI FELSEFESİNE ETKİLERİ

İslâm medeniyeti, en büyük günlerinde, sanatlarda ve pek çok teknik yönde hayranlık vericiydi, fakat teorik meselelerdeki bağımsızlık, düşüncede hiçbir

¹¹³ Bkz. Bayram Dalkılıç, *Yirminci Yüzyılda Bir Ateist Düşünür Bertrand Russell*, s. 129

¹¹⁴ Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi*, s. X-XI; İslâm felsefesinin ve filozoflarının özgünlüğü konusunda ayrıca bkz. Ahmet Arslan, "İslâm Felsefesinin Özgünlüğü Üzerine", A. Arslan, *İslâm Felsefesi Üzerine*, Ankara, 1996, s. 83.

¹¹⁵ B. R., H.W.P., s. 420.

¹¹⁶ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. İ. Hakkı İzmirli, *İslâm Mütefekkiri ile Garp Mütefekkiri Arasında Mukayese*, (Sadeleştiren S. Hayri Bolay), Ankara, 1981; Mehmet Bayraktar, *İslâm'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, Ankara, 1985.

yetenek gösteremedi. Onun küçültülmemesi gereken önemi, bir verici - aktarıcı (transmitter) olmasıdır. Eski ve modern Avrupa medeniyeti arasına karanlık çağlar girmişti. Müslümanlar ve Bizanslılar yenilik için gerekli olan düşünce enerjisinden yoksun olduklarından eğitim, kitaplar ve boş vakti bilgiyle değerlendirme gibi medeniyet araçlarını korudular. Hem Müslümanlar, hem de Bizanslılar, (Müslümanlar daha çok XIII. yüzyılda, Bizanslılar XV. yüzyılda), Batı'nın barbarlıktan kurtulduğu sırada onu teşvik ederek harekete geçirdi. Her bir durumdaki teşvik, aktarıcıların ortaya koyduğundan daha iyi, yeni düşünceyi ortaya çıkardı. Bir durumda Müslümanlar, skolastik düşünceye; diğer durumda Bizanslılar Rönesans'a yol açtı. (Bununla birlikte Rönesans'ın başka nedenleri de vardı.)¹¹⁷

Russell'a göre, Katolik felsefenin ilk büyük çağı St. Augustinus'un egemenliğinde, ikinci çağı ise Aquino'lu Thomas ile zirveye ulaşmıştır. Aquino'lu Thomas'ın takipçilerine göre, Aristoteles, Platon'u çok aşmıştır. Bununla beraber, onun, Tanrı Kenti'nin düalizmi, bütün gücüyle sürüp gitmektedir. Tanrı Kenti'ni sembolize eden şey, kilisedir ve filozofları siyasî bakımdan kilisenin çıkarlarını savunmaktadır. **Felsefe, imanı savunma ile ilgilenmiş ve Hıristiyan vahyinin geçerliliğini kabul etmeyenlere, meselâ Müslümanlara (like the Mohammedans), onu kanıtlamak için akli harekete geçirmiştir.**¹¹⁸

Russell, **Orta Çağ boyunca**, Yahûdîlerin, Hıristiyan ülkelerin kültüründe hiç bir rol oynamadığını ve büyük ölçüde dışlandıklarından dolayı katedral yapımı ve benzer girişimler için para desteği dışında Hıristiyan medeniyetine katkıda bulunmadıklarını belirtmektedir. **O dönemde, Yahûdîlere yalnızca Müslümanlar arasında insanca davranılmış; onlar, yalnız Müslümanlar arasında (among the Mohammedans) felsefe yapmayı ve aydın düşünceyi sürdürebilmişlerdir.**¹¹⁹

XII. yüzyıl içinde çevirmenler yavaş yavaş, Batılı öğrencilerin yararlanabilecekleri Yunan kitaplarının sayısını arttırdı. Bu tür çevirilerin üç ana kaynağı vardı: İstanbul, Palermo ve Toledo. **Bunlardan Toledo, en önemli olandı. Ancak, orada çeviriler doğrudan doğruya Yunanca'dan değil, daha çok Arapça'dandı.**¹²⁰

Russell'a göre, Yahûdîler, İspanya'daki Faslılar ve Hıristiyanlar arasında yararlı bir bağlantı oluşturdular. İspanya'da pek çok Yahûdî vardı. Onlar, Hıristiyanlar ülkeyi yeniden fethedince de orada kalmışlardı. Onlar Arapça bildiklerinden ve Hıristiyanların dilini de zorla öğrendiklerinden, çeviri yapmaya yetenekliydi. Başka bir bilgi aktarma aracı da Müslümanların, XIII. yüzyılda Aristotelesçilere sıkıntı vermesinden ve bu sıkıntı sonucu İspanyalı Mağribli filozofların (Moorish

¹¹⁷ B. R., H.W.P., s. 420.

¹¹⁸ B. R., H.W.P., s. 305.

¹¹⁹ B. R., H.W.P., s. 324.

¹²⁰ B. R., H.W.P., s. 432.

philosophers) özellikle Provence'de sığınmacı olarak Yahûdîlerle birlikte yaşama-
ları sonucu ortaya çıkmıştır.¹²¹

Russell, Yahûdî filozofu İbn Meymûn'u İslâm medeniyeti ve felsefesine yer verdiği kısımda incelemektedir. İslâm filozoflarından etkilenmesi sebebiyle biz de bu noktada ona yer vereceğiz. Russell'in ifadelerine göre, İspanya Yahûdîleri önemli bir filozof olarak İbn Meymûn (1135-1204)'u yetiştirmiştir. İbn Meymûn, 1135 yılında Kurtuba'da doğmuş, 30 yaşında Kahire'ye gitmiş ve hayatını orada geçirmiştir. İbn Meymûn, Arapça yazmış, fakat yazdıkları hemen İbranice'ye çevrilmişti. Ölümünden kısa bir süre (birkaç on yıl – a few decades) sonra eserleri, muhtemelen imparator II. Frederich'in isteğiyle Latince'ye çevrilmiştir. O, "*Yolunu Şaşırımlara Rehber*" (*Delâlet'ül-Hâirîn – Guide to Wanderers*) adında, 'imanlarını yitiren filozoflara' vurgu yapan bir eser yazmıştır. Amacı Aristoteles'i Yahûdî teolojisiyle uyuşturmak. Ona göre, Aristoteles ay altı dünyada, vahiy ise göklerde otoritedir. Fakat felsefe ve vahiy, Tanrı'nın bilgisinde bir araya gelmiştir. Gerçeğin ve doğruluğun takip edilmesi, dînî bir görevdir. O, Astroloji'yi reddetmiştir, Pentateuch (Ahd-i Atik'in ilk beş kitabı) sözel olarak ele alınmamalıdır. Sözel anlam, akılla çeliştiğinde alegorik, mecâzî yorum aranmalıdır. Aristoteles'e karşı olarak, İbn Meymûn, Tanrı'nın yalnızca formu değil, aynı zamanda maddeyi de 'yok'tan (out of nothing) yarattığını savunur. O, bazı noktalarda, Aristoteles'in bazı işaretlerine tercih ettiği ve Arapça'sını bildiği Platon'un *Timaeus*'unun bir özetini sunar.

İbn Meymûn'a göre, Tanrı'nın özü bilinemez. O, tahmin edilen mükemmelliklerin üstünde bir varlıktır. Yahûdîler, İbn Meymûn'u sapkın ve itizalci telâkki etmiş ve Hıristiyan kilise otoritelerini, onun aleyhine kışkırtmaya kadar gitmişlerdir. Russell, bazılarının, İbn Meymûn'un, Spinoza'yı etkilediğini ileri sürdüklerini, fakat bunun çok tartışılabilir bir durum olduğunu ileri sürmektedir.¹²²

St. Thomas, Paris'te Dominicusçularla, üniversite otoriteleriyle Aristotelesçi olup olmamak açısından anlaşmazlığa düşmüştü. Dominicusçuların üniversitede güçlü yandaşları olan **İbn Rüşdcülere** (Averroists) itizalci bir sempati duyduğundan şüphelenilmekteydi.

İbn Rüşdcüler, Aristotelesçi yorumlara dayanarak ruhun, bireysel olduğu sürece ölümsüz olmadığını, ölümsüzlüğün sadece kişi dışı ve değişik varlıklara özgü olduğunu savunuyorlardı. Bu öğretinin Katolik imanına karşıt olduğunda, **İbn Rüşdcülerin** zorla dikkati çekilince onlar "çifte doğruluk" kaçamağına sığındılar. Buna göre bir doğruluk, felsefede akla, öbür doğrulukta teolojide vahye dayanıyordu, bütün bunlar Aristoteles'i kötü tanıttı ve Paris'te St. Thomas, **Arap öğretilerine gösterilen aşırı yakınlıktan doğma zarar gidermeye çalıştı. Bunda da apayrı bir başarı kazandı.**

¹²¹ B. R., H.W.P., s. 420.

¹²² B. R., H.W.P., s. 420-421.

Thomas Aquinas, kendinden önce geçenlerden ayrı olarak Aristoteles hakkında gerçekten eksiksiz bir bilgiye sahipti. Bu konuda kendinden önce geçenlerden ayrıydı. Moerbeke'li William adlı bir arkadaşından Aristoteles çevirileri almış ve onlara yorumlar eklemişti. O zamana kadar Aristoteles üzerine düşünceleri, Yeni Platoncu gelişmeler yüzünden gölgede kalmıştı, bununla birlikte Thomas, gerçek Aristoteles'i izledi ve dahası St. Augustinus'da görülen biçimiyle bile Platonculuktan hoşlanmadı. Kiliseye, Aristoteles sisteminin, Hıristiyan felsefesine temel biçimleyen Platoncu sisteme yeğlenmesi gereğini ve Müslümanlarla, **İbn Rüşd** yandaşı Hıristiyanların Aristoteles'i yanlış anlamış olduklarını kabul ettirdi.

Russell, kendi payına Aristoteles'in *Peri Psyche (Ruh Üzerine)* adlı eserinin Thomas Aquinas'dan çok **İbn Rüşd**'ün görüşüne yaklaştığını söylemektedir. Bununla birlikte kilise, Sanctus Thomas'tan beri tersini düşünmekte olduğunu ileri sürmektedir.

Russell'a göre, St. Thomas'ın en önemli eseri '*Summa contra Gentiles*', Hıristiyanlığın doğruluğunu, Hıristiyan olmadığı var sayılmış bir okuyucuya seslenerek kanıtlarla yerleştirmeye çalışır. Burada okuyucunun, **Arap felsefesini** iyi bilen bir kişi olduğu anlaşılıyor.¹²³

Russell'ın işaret ettiğine göre, Roger Bacon (1214-1292), Arap kaynaklarını izleyerek perspektif üzerinde durmuştur. Roger Bacon'a göre, bir kanaati desteklerken atalarımızın bilgeliğine, geleneğe, ortak inanca dayanmak yanlıştır. Ancak, Russell, R. Bacon'un, görüşünü desteklemek için Çiçero (106-43), **İbn Sînâ**, **İbn Rüşd**, Bath'lı Abelard (1079-1142), St. Jerome ve St. Johannes Chrysostomos (347-407)'tan parçalar aldığını belirtmektedir. Ona göre, Bacon, bu otoritelerin, otoriteye saygı gösterilmemesi gerektiğini kanıtlamaya yeterli olduğunu düşünür görünmektedir. Roger Bacon'un Aristoteles'e karşı duyduğu saygı büyüktür. Fakat sınırsız değildir: "Sadece kendisini takip edenlerin değil, tüm bilgelelerin, filozof olduğunda birleştikleri kişi Aristoteles'tir"¹²⁴

R. Bacon, hemen bütün çağdaşları gibi Aristoteles'ten söz ederken 'filozof' nitelemesini kullanır. Ancak ona göre, 'Stageira'lı filozof' bile insan bilgeliğinin sınırına gelebilmiş değildir. Roger Bacon'a göre, **İbn Sînâ**, en son nedeni (final cause) bilmediğinden, İncil'in, Yaratılış (Genesis) bölümünde, su buharının dağılması olarak betimlenen gökkuşağını anlayamamış olmasına rağmen yine de o, 'felsefenin prensi ve lideri' (the prince and leader of philosophy)'dir. Russell, bununla birlikte, Bacon'un, gökkuşağını incelerken **İbn Sînâ'yı** büyük hayranlıkla zikretmekte olduğunu yazmaktadır.

¹²³ B. R., H.W.P., s. 444-445.

¹²⁴ B. R., H.W.P., s. 455-456.

Russell'a göre Bacon, İbn Sînâ ve İbn Rüşd'e ilâveten Fârâbî'ye¹²⁵ sık sık vurgu yapar ve zaman zaman da astronom Ebû Ma'sher (805-885) ve başka düşünürlere göndermeler yapar. Russell, Ebû Ma'sher'in, matematiğin, Nuh tufanından önce, Nuh ve oğulları tarafından bilindiğini kanıtladığının vurgulanmakta olduğunu belirtmektedir.¹²⁶ Ebû Ma'sher, halife Me'mûn döneminin önde gelen astronomi bilginlerinden biridir.¹²⁷

Bacon, etkin aklın (active intellect), özde, ruhtan ayrılmış bir cevher olduğunu savunarak İbn Rüşd'ü takip eder.¹²⁸ Modern çağlarda Bacon, bilgi kaynağı olarak, zihinsel kanıttan çok, deneye değer verdiği için övülür. Onun ilgi alanları ve konuları ele alış yöntemi, tipik Skolastiklerden kesinlikle çok farklıdır. Onun ansiklopedik eğilimleri, Hıristiyan filozoflarından daha çok onu apaçık biçimde etkileyen Arap filozofları gibidir. Russell'a göre, Hıristiyanlar, büyüün kötü, yıldız bilimin safсата olduğunu düşünürlerken, **Arap filozofları da, Bacon gibi bilimle ilgilenmiş, ancak büyüye ve astrolojiye de inanmışlardır.**¹²⁹ **Oysa İbn Sînâ'nın, Russell'in bu görüşünün tam aksine, yıldız bilimin aleyhine sayılabilecek bir eseri vardır. Onun bu eseri, "Makâle fî İbtidâi İlimi'n-Nücûm" adını taşımaktadır.**¹³⁰

Aslında İslâm filozofları, astronomi ile ilgilenmiş, ama büyüye bel bağlamamışlardır. Astronomi ve astroloji ile ilgilenmek, göklerin, gezegenlerin, yıldızların varlıkları ve hareketleri ile ilgilenmek, onların bazı hareketlerinin önemine hayranlık uyandırıcı biçimde bir anlatımını yapmak biçiminde olsa bile bu, bunu yapanların büyüye ve astrolojiye inandıklarını göstermese gerektir.

Bacon'un kitap yazmasını, Fransiskanların lideri sıfatıyla yasaklayan Sanctus Bonaventura (1221-1274)'nın yazılarında, Augustinus'un adı sürekli olarak geçer. Fakat onun yazılarında **Araplardan** alınmış hiçbir parça yoktur.¹³¹ Bonaventura'nın takipçisi olan Aquaspartalı Matthaueus (1235-1302) ise **İbn Sînâ**'dan sık sık söz etmiştir.¹³²

Russell'a göre, Ockham'lı William (1285-1349), Aristoteles'in Duns Scotus'cularca yanlış yorumlandığını ve bu yanlış yorumlamanın, kısmen Augustinus'un, kısmen **İbn Sînâ'nın etkisinden** doğduğunu ileri sürmüştür.¹³³

¹²⁵ Fârâbî'nin ve diğer İslâm filozoflarının, batılı filozoflara etkileri ve batıdaki, İbn Sînâcılık ve İbn Rüşdcülük konusunda bkz. T. J. De Boer, *İslâm'da Felsefe Tarihi*, Ankara, 1960, s. 147-149; Fahrettin Olguner, *Fârâbî*, Ankara, 1987, s. 78; A. M. Goichon, *İbn Sînâ Felsefesi ve Orta Çağ Avrupasındaki Etkileri*, s. 32-33, 82-116; George Sarton, "İbn Sînâ: Hekim, Bilgin ve Filozof", (Çev. Remzi Demir), *Felsefe Dünyası*, Sayı 13, s. 82-83; Ahmet Arslan, A.g.e., s. 83-83.

¹²⁶ B. R., H.W.P., s. 456.

¹²⁷ Bkz. Mehmet Bayraktar, *İslâm'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, Ankara, 1985, s. 70.

¹²⁸ B. R., H.W.P., s. 456.

¹²⁹ B. R., H.W.P., s. 457.

¹³⁰ Bkz. Mâcid Fahrî, "Fihrist-ü Kütüb-i İbn Sînâ", A.g.e., s. 37.

¹³¹ B. R., H.W.P., s. 457.

¹³² B. R., H.W.P., s. 457.

¹³³ B. R., H.W.P., s. 463

Thomas Aquinas, bu yanlış ortadan kaldırmaya çalışmışsa da o yanlış, Duns Scotus (1224-1274)'la yeniden ortaya çıkmıştır. Sonuç, mantığın ve bilgi kuramının, metafiziğe ve teolojiye bağlanmasıdır. Ockham'lı onları ayırmak üzere Thomas Aquinas'dan sonra yeniden işe girişmiştir. Ockham'lı, Aristoteles'i, Augustinus ve **Arap etkilerinden** sıyrarak yeniden yaşatmak istemiştir.¹³⁴

Külfî kavramlar (tümeller), mantıkta yalnızca terimler ya da kavramlardır. Onlar başka terimler ya da kavramlara yüklenebilirler. Tümel, cins ve tür ikinci sıradaki terimlerdir, dolayısıyla nesnelere anlatamazlar. Bir ve varlık sözcükleri birbiri yerine konabildiğinden bir tümel sadece pek çok şeyin işareti demek olur. Buna göre Ockham, **İbn Sînâ** ve Augustinusçulara karşı olarak Thomas Aquinas'la uyur. Thomas Aquinas ve Ockham sadece bireysel nesnelere, bireysel zihinlere ve anlayış aktarı bulduğunu kabullenirler.¹³⁵

Russell'a göre Ockham, 'her insanın zekâsının kendi zekâsı olduğu, kişisel olmayan başka bir şey olmadığı' konusunda Saint Thomas ile uyuşmakta, **İbn Rüşd** ile uyuşmamaktadır.¹³⁶

Russell, Platon ve Aristoteles üzerine Yeni Platonculardan ve **Arap yorumcular**dan bağımsız bilgi sağlanmasının Rönesans'a borçlu olduğunu, en önemlisi Rönesans'ın, zekânın işlevselliğini, önceden belirlenmiş katılığın korunmasına yönelik kapalı düşünce olarak değil de zevk ve sevinç dolu toplumsal serüven olarak görme alışkanlığını yüreklendirdiğini ileri sürmektedir.¹³⁷

Ona göre, Yeni Platoncular, **Araplar**, kilise babaları, Platon metafiziğine ve Aristoteles'e karşı tutkulu bir ilgi gösterdi. Fakat onların siyâsî nitelikteki yazılarına bakmadılar. Çünkü kent devletleri, çağının siyâsî sistemleri bütünüyle ortadan kalkmamıştı. İtalya'da kent devletlerinin gelişimi, bilginin yeniden dirilişiyle aynı zamana rastlar ve hümanistlerin, cumhuriyet yönetimindeki Yunanlılar ve Romalıların siyâsî kurumlarından yararlanmalarını mümkün kılmıştır.¹³⁸

Russell, bu yargısında ve eleştirisinde pek de haklı sayılmaz. Çünkü, İslâm filozofları, Platon'un ve Aristoteles'in siyaset felsefesine yönelik çalışmaları ile hem yakından ilgilenmişler, hem de bunlar üzerine görüşlerini belirtip, yeni düşünceler geliştirmişlerdir. Siyaset ve devlet felsefesi konularında özellikle Fârâbî'nin, "Telhîs-u Nevâmîs-i Eflâtun", "Ârâu Ehli'l-Medîneti'l-Fâdıla" ve "Siyasetü'l-Medenî" gibi eserleri kaydedilmeye değer çalışmalardır.¹³⁹ Yine Fârâbî, Platon'un 'Devlet' ve 'Kanunlar' diyaloglarından söz etmekte ve alıntılar yapmaktadır.¹⁴⁰ İbn Sînâ'nın ise,

SÜİFD / 18

85

¹³⁴ B. R., H.W.P., s. 462.

¹³⁵ B. R., H.W.P., s. 464.

¹³⁶ B. R., H.W.P., s. 465.

¹³⁷ B. R., H.W.P., s. 487.

¹³⁸ B. R., H.W.P., s. 495.

¹³⁹ Bkz. Fârâbî, *Eflâtun Kanunlarının Özeti*, (Çev. Fahrettin Olguner), Ankara, 1985; Necip Taylan, *İslâm Düşüncesinde Din Felsefeleri*, İstanbul, 1994, s.152-153.

¹⁴⁰ Bkz. Fahrettin Olguner, *Batu ve İslâm Kaynakları Işığında Platon*, Ankara, 1989, s. 368-370.

“*Kitâbu Tedbîrî'l-Cünd ve'l-Memâlik ve'l-Asâkîr ve Erzâkuhum ve Harâcu'l-Memâlik*” adlı eseri bu konuda zikredilebilir.¹⁴¹

Russell'a göre, Francis Bacon, egemen dini kabul etmişti. Onun hükümetle bu konu üzerinde çekişmesi yoktu. O, aklın, Tanrı'nın varlığını kanıtlayabileceğini, teolojide geri kalan her şeyin vahiy yoluyla bilinebileceğini düşünüyordu. Gerçekten o, bir dogmanın herhangi bir yerden yardım sağlamayan akla çok saçma görüldüğü zamanlarda imanın zaferinin en yüksek noktada bulunduğunu kabul ediyordu. Bununla birlikte felsefenin usa dayanması gerektiğini söylemekteydi. Böylece hem akli hem de vahyi savunarak, "çifte doğruluk" üzerinde durmuş oluyordu.

Bu öğretisi, XIII. yüzyılda, kimi **İbn Rüşdçüler tarafından** savunulmuş, fakat kilise tarafından lânetlenmişti. Kiliseye göre, "imanın zaferi", bir Sünnî için tehlikeli bir silâhtı. Böylece, XVII. yüzyılın sonunda aklın, Sünnî inanca karşı söyleyeceği her şeyi uzun uzun öne sürmüş ve sonra, "imanın, inanmamaya yol açmadaki zaferi, işte bu denli büyüktür" diyerek bu silâhı alaycı bir dille kullanmıştı.¹⁴²

Çifte doğruluk anlayışı, felsefedeki ve teolojideki hakikatlerin birbirlerinden karşılıklı olarak bağımsız olduğunu ifade eden yaklaşımdır. Bir şeyin felsefede yanlış iken dinde doğru olabileceğini savunur. Bu anlayış, aynı zamanda bir ve aynı hakikatin felsefede başka, teolojide başka bir biçimde ifade edilebileceğini öne sürer. İbn Rüşd'e göre, bir ve aynı hakikat, felsefede açık ve seçik ve akıl temeli üzerinde, teolojide mecazî terimlerle ifade edilir.¹⁴³ Ancak burada şunu belirtelim ki, İbn Rüşd, aklın ve dinin doğrularının farklı olduğunu iddia etmemiştir. O, bu iki alanın, aynı doğruyu farklı yöntem ve biçimlerle ortaya koyacağını öne sürmüştür. Hatta dinin akli geri bırakması ve görmezden gelmesi bir tarafa, varolanları akıl ile değerlendirmeyi vacip kıldığını öne sürmektedir.¹⁴⁴ Necip Taylan'ın belirttiği gibi, İbn Rüşd'ün bu konudaki tutumu daha çok "din bakımından felsefenin durumunu belirleme" biçiminde sergilenmektedir ki, bu yaklaşım onun kendinden sonra Hıristiyan teolojisindeki büyük etkisi de kavramaya yardımcı olabilir.¹⁴⁵

Ancak İbn Rüşd'e göre, felsefe, sadece akla, din ise, hem akla hem vahye dayandığı için, pratik bakımdan daha üstündür. Çünkü birincisi, belli bir zümreye hitap ederken, ikincisi, bütün insanları muhatap alır.¹⁴⁶

Russell, "aklı mutlak bir şey olarak almayan felsefî radikallerle ilk Müslüman fanatikleri" kıyaslayarak, bunların zihin yapıları arasında açık ve önemli bir farklılığın

¹⁴¹ Bkz. Macid Fahri, "Fihristü Kütübi İbn Sînâ", A.g.e., s. 37.

¹⁴² B. R., H.W.P., s. 527.

¹⁴³ Bkz. Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, s. 191.

¹⁴⁴ İbn Rüşd, *Faslu'l-Makâl*, s. 64-65; Ayrıca bkz. Necip Taylan, *İslâm Düşüncesinde Din Felsefeleri*, s. 236-238.

¹⁴⁵ Necip Taylan, A.g.e., s. 242.

¹⁴⁶ N. Taylan, A.g.e., s. 257.

olduğunu, birincilerin zihin yapılarının akla yakın, ikincilerin ise akla uzak zihin yapıları olduğu şeklinde bir değerlendirmede bulunur.¹⁴⁷

Yine o, bir başka yerde, İslâm dünyası hariç tutulursa on birinci yüzyıla kadar aklın ileri sürülmesinin söz konusu olmadığını, daha sonra aklın, Skolastisizm, Rönesans ve bilim yoluyla egemenlik kazanmaya başladığını belirtmektedir.¹⁴⁸

Hıristiyanlık, adından da anlaşılacağı gibi, kurucusunun, yani Hz. İsa'nın şahsiyeti etrafında örülmüştür. Hıristiyanlar bu fikre o kadar alışmışlardır ki, çok uzun bir süre, İslâm'ı öz adıyla telâffuz etmeyip onu "Muhammedîlik" (Mohammedanizm) diye adlandırmışlardır.¹⁴⁹ Russell da İslâm dini söz konusu olduğu zaman "İslam" terimini kullanmakla birlikte zaman zaman da "Mohammedans", "Mohammedanizm", "Mohammedanian" isimlerini kullanmaktadır.

Bazı Batılı ve Doğulu yazar ve felsefeciler, "İslâm felsefesi - düşüncesi", "İslâm filozofları - düşünürleri", İslâm yorumcuları" terimleri yerine "Arap felsefesi - düşüncesi", "Arap filozofları - düşünürleri", "Arap yorumcuları" gibi "Arap" vurgusunu öne çıkararak isimlendirme ve değerlendirme yapmaktadırlar. Russell da zaman zaman "İslam", "Mohammedan philosophy", "Muslim philosophy", "Mohammedan Culture", "Muslim philosophy" terimlerini kullanmakla birlikte "Arab" terimini de kullanmakta ve hatta bazen de öne çıkarmaktadır. İslâm'ın ve düşüncesinin Arap topraklarında ve Arapça olarak Araplar nezdinde ortaya çıkması ve bazı Arap düşünürlerin, İslâm coğrafyasında ve İslâm düşünce tarihinde felsefi düşünüşe katkı yapmaları, yine Arap olmayan unsurlara mensup düşünürlerin, İslâm medeniyeti çerçevesinde ortaya konulan düşünce ve felsefelerini Arapça olarak sunmaları, bu felsefenin "Arap felsefesi" olarak adlandırılmasını hiçbir biçimde haklı gösteremez. Bu yüzden bu felsefe, meselâ, Macit Fahri, "Arap unsurunun, ona Arap felsefesi demeyi caiz kılacak derecede hâkim olduğunu" söylese de, yine onun dediği gibi, "Süryâniler, Araplar, Türkler, Berberîler ve daha başkalarının da etkin olarak katıldıkları karmaşık bir vâfrenin mahsulü"¹⁵⁰ olarak "Arap felsefesi" değil, "İslâm felsefesi" olarak adlandırılmalıdır.¹⁵¹

¹⁴⁷ B. Russell, *In Praise of Idleness*, s. 55.

¹⁴⁸ B. Russell, *A.g.e.*, s. 57.

¹⁴⁹ Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi*, s. 213.

¹⁵⁰ Macit Fahri, *İslâm Felsefesi Tarihi*, s. 1.

¹⁵¹ Bkz. Fahrettin Olguner, "Önsöz", Yuhanna Kumeyr, *İslâm Felsefesinin Kaynakları*, (Çev. Fahrettin Olguner), İstanbul, 1976, s. 5-6. Ayrıca meselâ, İslâm tıbbı dendiğinde Batıda uzun süre Arap tıbbı anlaşılmıştır. Bunun nedeni İslâm dünyasında tıbbî eserlerin Arapça olarak kaleme alınmasıdır. Oysa İslâm dünyası içerisinde çok sayıda ulus bulunmaktadır. "İslâm tıbbi" çok sayıda ulus tarafından meydana getirilmiştir. İslâm dünyası içerisinde, Arapça'nın ortak dil olması böyle bir yanlışlığa neden olmaktadır. Söz konusu tıp Orta Çağ'da İslâm uygarlığı içerisindeki Arap, Türk, İran, Hint gibi çok sayıda ulusun ortak bir ürünüdür. Bkz. Erdem Aydın, "İslâm Dünyasında Tıp", (<http://www.medinfo.hacettepe.edu.tr/ders/TR/DI/4/3856.doc>). Bu yaklaşım, İslâm dünyasındaki bilimler ve felsefe söz konusu olduğu zaman, genelde, Arap ve İran unsuru öne çıkarılarak yapılmaktadır.

SONUÇ

Bertrand Russell, İslâm dini ve peygamberi hakkında görüş bildirmiştir. Ona göre, hem Hıristiyanlık hem de İslâm tek tanrıcılıklarını Yahûdî bir kaynaktan almaktadır. Russell'ın başka bir ifadesine göre, İslâm, Hıristiyanlığın, ayrıntı ile donatılmış Üçlemeci ilâhiyât ve İnkamasyon konusundaki teolojiyle karmaşık bir duruma gelmemiş, sade bir tektanrıcılıktır. Peygamber'in ilâhlık yolunda hiçbir iddiası yoktur. Peygamber'in takipçileri de böyle bir iddia ileri sürmemişlerdir.

Russell'a göre, İslâm'a giren Arapların hayatında görülen değişiklikler pek fazla değildir. Ona göre, İslâm, başlangıcından beri siyasî bir dindir. Hz. Muhammed bir hükümdardı. Onun yerine geçen halifeler de I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar öyle kaldılar. Müslümanlık ile Hıristiyanlık arasındaki ayırım şudur: Halife, hem dünya işlerinde hem de din işlerinde yetkiyi üzerinde toplar.

Russell, dini, bir dünya görüşünü savunan ve onu empoze etmeye çalışan, bu yolda da çok sert sayılabilecek davranışlar yapılabilmesine imkân veren bir ideolojik ve siyasî yapı çerçevesinde değerlendirdiği için, bu bağlamda siyasî ve ideolojik düşünce ve eylem yaklaşımlarını da din olarak değerlendirme gibi bir indirgemeci yaklaşım sergilemiştir.

Ona göre, İslâm kültür ve medeniyetinden söz edilebilir. İslâm kültür ve medeniyeti, diğer medeniyetlerden ayrı ve bağımsız bir medeniyet olarak değerlendirilebilir. Bu medeniyetin kendisine ait özel nitelikleri ve özgünlükleri vardır.

Orta Çağ boyunca Müslümanlar, Hıristiyanlardan daha medenî ve daha insancıldı. Hıristiyanlar Yahûdîlere, özellikle dinî heyecan ve tahrik dönemlerinde eziyet etmişlerdi. Haçlı Seferleri tüyler ürpertici soykırımlarla doludur. Aksine İslâm ülkelerinde (Mohammedan countries), Yahûdîlere hiçbir şekilde kötü davranılmamıştır.

Russell, kendilerinin (batılıların), 600 yılından 1000 yılına kadar geçen zamanı göstermek için "Karanlık Çağlar" (the Dark Ages) terimini kullanmalarının, dikkatlerinin, gereksiz yere Batı Avrupa üzerinde yoğunlaştığına işaret ettiğini belirtmektedir. Oysa ona göre, bu dönemde Doğu'da büyük medeniyetler vardır. Tang hanedanının yaşadığı zamanı kapsayan bu dönem, Çin çömlekçiliğinin en büyük çağıdır ve başka açılardan da çok dikkate değerdir. Hind'den İspanya'ya kadar parlak bir İslâm medeniyeti filizlenmiştir. Demek ki, ona göre, bu sırada Hıristiyanlık için kayıp olan şey, medeniyet için kayıp değildir.

Russell'ın tezine göre, Haçlı Seferleri, batının ve kilisenin, İslâm'ın yükselişinden önce var olan durumu geri getirme çabasıydı.

Russell, bir Müslüman'la konuşurken Hz. Muhammed'e, bir yargıçla konuşurken de ceza kanununa karşı olmanın kabalık olduğunu, bu konulardan herhangi biri üzerinde görüşleri açıklamanın, kamu görevi olabileceğini, ama bu kanaatle-

ri, acı ve öfke yaratacakları küçük grupların önünde açıklamanın görev olamayacağına öngörmektedir.

Zor kullanmanın en berbat olduğu durum, Russell'a göre, kurbanın (zorlananın), emredilen işin kötü ve zararlı olduğuna kesin inanması halidir. Bir Müslüman'ı domuz eti, bir Hindu'yu dana eti yemeye zorlamak, eğer mümkün olsa bile, iğrenç bir durumdur.

Russell, İslâm felsefesi ile ilgilenmiştir. O, "İslam", "Mohammedan philosophy", "Muslim philosophy" terimlerini kullanmakla birlikte "Arab" terimini de kullanmakta ve hatta bazen de öne çıkarmaktadır. İslâm felsefesi ve İslâm filozofları, ona göre, diğer felsefe ve filozoflarla karşılaştırılabilir. O, İslâm filozofları içinde İbn Sînâ ve İbn Rüşd'ün önem arz ettiğini, ancak bunların, özgün ve bağımsız sayılabilecek filozoflar olmadığını iddia etmektedir.

Bir "*Batı Felsefesi Tarihi*" adlı kitapta onun, İslâm düşünce ve felsefesine ayırdığı yer hacim olarak gerçekten çok azdır. Özellikle onun, bu felsefeyi ve filozoflarını özgün olarak nitelmemesi ve belki daha fazla tanımaması bunu geçerli gösterebilir. Ama yine de meselâ, felsefe tarihi konusunda batılı veya batılı olmayan felsefeciler tarafından yazılan başka "genel felsefe tarihi" çalışmalarına kıyaslandığında, onların bu felsefeyi görmezden gelen tutumları karşısında, onun hem de "batı felsefesi tarihi" kitabındaki bu hacimdeki yer önem arz etmektedir.

İbn Sînâ'nın felsefesi, Aristoteles felsefesine, kendinden önce geçen İslâm filozoflarından daha yakındır ve o, daha az Yeni Platoncu'dur. İbn Sînâ, daha sonra İbn Rüşd ve Büyük Albertus tarafından tekrarlanacak olan bir formül geliştirmiştir: "Düşünce, küllî kavramlar (tümeller)in biçim olarak nedenidir." İbn Sînâ'ya göre, küllî kavramlar (tümeller), aynı zamanda nesnelere önce, nesnelere birlikte ve nesnelere sonradır.

Russell'a göre, İspanya'daki Fas toprakları, Hıristiyan fetihleri dolayısıyla giderek küçülünce, İspanya'daki İslâm felsefesi, İbn Rüşd ile sona ermiş ve İslâm dünyasının öteki bölümlerinde aşırı ve uç bir Sünnîlik, düşünceye son vermiştir. Russell'a göre, İbn Rüşd, gereksiz yere Aristoteles'in Yeni Platonculuk etkisinde kalmış olan Arap yorumunu düzeltmeye girişmiş, Aristoteles'e, bir din kurucusuna gösterilen saygıyı göstermiştir. Ona göre, bu saygı, İbn Sînâ tarafından gösterilen saygıdan bile fazladır. Russell'a göre, İbn Rüşd, İslâm felsefesinden çok Hıristiyan felsefesinde önemlidir. O, İslâm felsefesi için ölü bir son, Hıristiyan felsefesi için ise bir başlangıçtı.

Russell, İslâm felsefesinin özgün bir düşünce olarak önemli olmadığını iddia etmektedir. Ona göre, İbn Sînâ ve İbn Rüşd gibi kişiler, aslında yorumcudurlar.

İslâm medeniyeti, Russell'a göre, en büyük günlerinde, sanatlarda ve pek çok teknik yönde hayranlık vericiydi, fakat teorik meselelerdeki bağımsızlık, düşüncede hiçbir yetenek gösterememiştir. Onun küçültülmemesi gereken önemi, bir verici - aktarıcı olmasıdır. O dönemde, Yahûdîlere yalnızca Müslümanlar arasında insanca davranılmış; onlar, yalnız Müslümanlar arasında felsefe yapmayı ve aydın düşüncüyü sürdürebilmişlerdir. Bu bağlamda, ona göre, İslâm filozofları, batı

filozofları üzerinde etkili olmuşlardır. İbn Meymûn, Roger Bacon, Occam'lı William, Francis Bacon vb. filozoflar üzerinde İslâm filozoflarının etkisi açık bir biçimde kendini göstermektedir.

BERTRAND RUSSELL'İN

İSLÂM KÜLTÜRÜ, MEDENİYETİ VE FELSEFESİNE YAKLAŞIMI

THE APPROACH OF BERTRAND RUSSELL'S TO THE CULTURE,
CIVILISATION AND PHILOSOPHY OF ISLAM

Yrd. Doç. Dr. Bayram Dalkılıç

Bertrand Russell claimed that the similarities are between Bolshevism and Islam. According to him Bolshevism combines the characteristics of the French Revolution with those of the rise of Islam. Mahommedanism and Bolshevism are practical, social, unspiritual, concerned to win the empire of this world. What Mahommedanism did for the Arabs, Bolshevism may do for the Russians.

According to Russell, Avicenna and Averroes are very important philosophers in Islamic World; the first is the more famous in the East among muslims and the other in the West among Christians. But they are not original philosophers. Unlike they are interpreters of Platon and Aristotle. However they affected the Western philosophers like Roger Bacon, Francis Bacon.

Key words: Bertrand Russell, Islam, Islamic Culture and Philosophy, Islamic Civilization.

نظرة بردرانت راسل إلى الثقافة والحضارة والفلسفة الإسلامية
الأستاذ المساعد د. بايرم دالكليجالملخص:

لقد ادعى راسل بوجود تشابه بين الشيوعية والإسلام. وعنده أن الشيوعية تحتوي على مزايا الحضارة الإسلامية في عصر الإزدهار ومزايا الثورة الفرنسية. والإسلام والشيوعية كلاهما يستهدفان التحكم على العالم من الزاوية العملية والاجتماعية وغير الروحية. ومن الممكن أن يحقق الشيوعية للروس ما حققه الإسلام للعرب. وعلى رأي راسل أن ابن سينا وابن رشد هما فيلسوفان كبيران في العالم الإسلامي. اشتهر أولهما بين المسلمين في الشرق، وثانيهما بين المسيحيين في الغرب. ولكنهما ليسا فيلسوفين أصيلين بل هما شارحا أفلاطون وأرسطو، إلا أنهما أثرا في الفلاسفة الغربيين مثل روجر بايجون، فرنسس بايجون. كلمات المفتاح: بردرانت راسل، الإسلام، ثقافة الإسلام والفلسفة.